

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Мастер рад
**Лексеме које означавају болести у Вуковом *Српском рјечнику* и
*Речнику малом***

Ментор:

доц. др Весна Николић

Кандидат:

Софија Мајуновић

Бр. индекса: 2022/11428

Београд, 2024

Садржај

1. Увод (предмет, циљеви, грађа, методе)	2
1.1. Предмет рада и циљеви истраживања.....	2
1.2. Преглед литературе.....	3
1.3. Грађа.....	5
1.4. Методологија истраживања.....	6
2. Лексичко-семантичка анализа лексема које означавају болести	8
2.1. Класификација лексема које означавају болести према органима које захватају.....	8
2.2. Класификација лексема на основу мотивације назива болести.....	12
2.3. Порекло лексема које означавају називе за болести.....	15
3. Творбена анализа лексема које означавају болести.....	19
3.1. Структура лексема.....	19
3.2. Деривати у ужем смислу као дводелне лексичке јединице – творбена основа + творбени формант.....	21
3.2.1. Подела деривата према начину творбе.....	21
3.2.2. Подела деривата у ужем смислу према граматичкој врсти мотивне речи.....	23
4. Анализа лексема којима се именују оболели (творбени и лингвокултуролошки приступ)	26
4.1. Именице којима се номинују болесне особе.....	26
4.1.1. Опште именице којима се именују оболели у <i>Српском рјечнику</i>	26
4.1.2. Специфичне именице постале од народних и стручних назива за болести у <i>Српском рјечнику</i>	27
4.2. Придеви којима се описују болесне особе.....	28
4.2.1. Општи придеви који описују болесне особе у <i>Српском рјечнику</i>	28
4.2.2. Специфични придеви постали од народних или стручних назива болести у <i>Српском рјечнику</i>	28
5. Вуков лексикографски поступак у <i>Српском рјечнику</i>	31
5.1. Територијално одређене болести.....	31
5.2. Дефиниције у <i>Српском рјечнику</i>	32
5.2.1. Структура и тип Вукове дефиниције.....	33
5.3. Још понешто о болести у <i>Српском рјечнику</i>	35
5.3.1. Придев/придевска заменица + лексема <i>болест</i>	35

5.3.2. Лексема <i>болест</i> + придев/придевска заменица.	36
5.3.3. Придев/придевска заменица + лексема која означава назив болести.	36
5.4. Примери у Вуковим дефиницијама.	36
6. Синонимија.....	40
6.1. Синоними у <i>Српском рјечнику</i>	40
6.1.1. Синонимија територијално раслојених назива за болести.	41
6.2. Синоними у <i>Речнику малом</i>	42
7. Полисемија	44
7.1. Полисемантичка структура назива за болести у <i>Српском рјечнику</i>	44
7.1.1. Лексеме које у примарном значењу означавају болест.	44
7.1.2. Лексеме које у секундарном значењу означавају болест.	45
7.2. Механизми полисемије.	46
7.2.1. Лексичка метонимија.	46
7.2.2. Лексичка метафора.	47
7.2.3. Понављање истог творбеног модела.	47
7.2.4. Појава слична платисемији.	48
7.3. Полисемија у <i>Речнику малом</i>	48
8. Поглед на савремено стање назива за болести.....	50
8.1. <i>Речник српскога језика Матице српске</i>	50
8.1.1. Квалификатори у РСЈ.	50
8.1.2. Развој значења лексема које означавају болести од СР и РМ до РСЈ.	51
8.2. <i>Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске</i>	53
8.2.1. Квалификатори у РМС.	54
8.2.2. Развој значења лексема које означавају болести од СР и РМ до РМС.	55
9. Лечење болести у (лингвокултуролошки приступ)	58
9.1. О народним лекарима – ко све може лечити? <i>Српски рјечник</i>	58
9.2. О начинима лечења у <i>Српском рјечнику</i>	60
9.2.1. Народна фитотерапија.	60
9.2.2. Анимална медицина.	62
9.2.3. Остала лековита средства.	63
9.2.4. Магијска медицина.	64
10. Закључак	66

11. Извори	72
12. Литература	73

Сажетак

У раду се на корпусу *Српског рјечника* (1852) и *Речника малог* (1793) са лингвокултуролошког и лексиколошког становишта анализирају лексеме које означавају називе за болести. Циљ рада јесте да се опише и опише ексцерпирана лексика, као и да се установи како је непросвећен српски народ номинао болести и како се појам болести доживљава у народној медицини тог времена. Истраживање је показало да лексеме структурно могу бити једночлане и вишечлане и да је најчешће у питању народна медицинска терминологија, која се налази на граници општег и терминолошког лексичког фонда. Називи се најчешће добијају према симптому болести или према месту испољавања. Болест се доживљава као казна од бога због јеретичког начина живота или као нешто што долази од натприродних сила. Основни начини лечења су врло примитивни и уско повезани са магијским ритуалима.

Кључне речи: лексикологија, лингвокултурологија, лексеме које означавају називе за болести, *Српски рјечник*, *Речник мали*.

1. Увод (предмет, циљеви, грађа, методе)

1.1. Предмет рада и циљеви истраживања. Болест је одувек била предмет истраживања многих научних дисциплина, почевши од класичне медицине као примарне науке која се њоме бави, затим психологије, социологије и других. Питање болести и тога како се болест доживљава старо је готово колико и сам човек. Иако је болест нешто универзално што окупира све људе на овом свету, она ипак није довољно јасно и прецизно дефинисана. Лексема *болест* дефинише се у Медицинском лексикону као „свако одступање од стања здравља” (МЛ 1981: 96). Проблеми у конкретном дефинисању болести, класификацији и категоризацији омогућавају различитим медицинским системима да на разноврсне начине тумаче овај појам. Такође, тумачења могу бити различита и у зависности од народа до народа. У њима се огледа читав поглед на свет једне културне заједнице. Таква представа о једном појму као што је болест мењала се кроз време и простор. Циљ овог рада јесте да се најпре опише и опише ексцерпирана лексика, а затим да се из угла лингвокултурологије и лексикологије осветли овај појам кроз анализу лексема које означавају називе за болести у *Српском рјечнику*¹ и *Речнику малом*². Ове лексеме, сагледане из различитих перспектива, омогућиће нам бољи увид у то како је обичан непросвећен човек крајем 18. и средином 19. века доживљавао болест. Занима нас како се болест перципира у једном медицинском систему као што је народна медицина, какав је однос према оболелим људима, ко их је лечио, како и чиме. Поред тога, наведени речници из којих је ексцерпирана грађа настали су у различитим периодима српске историје – *Српски рјечник* у време када су Срби били под владавином Османског царства, док је у *Речнику малом* описан живот Срба у Хабзбуршкој монархији. Интересује нас да ли се у том погледу могу пронаћи неке културолошке сличности и разлике на основу одабраног корпуса. У циљеве овог рада спадају и класификација лексема које означавају називе за болести, као и њихова творбена анализа и анализа порекла. Из лексиколошке перспективе покушаћемо да представимо синонимију, као један од фундаменталних лексичких односа, и полисемију, са циљем да установимо како се развијало лексичко значење ових лексема. Такође, осврнућемо се и на статус лексема које означавају називе за болести у савременом српском језику.

¹ У даљем тексту СР и *Рјечник*.

² У даљем тексту РМ.

Представићемо и описати допунски корпус овог истраживања. Њега чине лексеме (именице и придеви) којима се у овим двама речницима именују и описују болесници. У СР пронашли смо 12 именица и 34 придева, а у РМ 4 именице и 15 придева. Са лингвокултуролошког становишта анализираћемо лексикографски поступак и примере из *Српског рјечника*, као и основне начине и средства лечења. Све ово помоћи ће нам да створимо ширу слику о болестима, лекарима, лечењу и болесницима тога доба.

1.2. Преглед литературе. Како је тема овог истраживања интердисциплинарна, тако је сасвим природно да се литература коју ћемо користити грана у два правца. Са једне стране имамо лингвистичку, а са друге етнографску, односно етномедицинску литературу. У српској лингвистичкој литератури називима болести најпре се бавила Милка Ивић. У раду „О називима болести” ауторка за предмет разматрања узима глаголе који стоје уз конкретно идентификовану болест и којима човек саопштава да је болестан. М. Ивић наводи да људи ментално „опредмеђују” болести тако што уз конкретан назив болести, у објекатској позицији, стављају глаголе који се иначе односе на предмете, а тичу се поседовања, стицања, узимања, прихватања, добављања, набављања (*имати кијавицу; добити кијавицу*). Изводи се закључак да у језицима постоје лексичко-граматичка решења којима се указује на то да човек може бити жртва болести, али и кривац што је себи донео невољу. Такође, сваки назив болести који није уско стручан, него чији назив може користити шири круг људи, у свом лексичком значењу носи подразумевање тога да одређена болест јесте/није од оних које човек може да заради сопственом непажњом (*зарадити кијавицу*). Уз лексему *болест* може се везати и семантичко обележје „агентивна”, тако да болест може бити прототипни извршилац радње. Ауторка наводи примере попут *чума мори; рак убија много људи; споао га кашаљ; ломе га грозница* и сл. Од великог значаја за овај рад био је и рад Наташе Марковић у коме се ауторка бави народном медицинском терминологијом у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* са творбеног аспекта. Она је показала да су називи најчешће давани према начину и месту испољавања болести (*костобоља, ноктобоља, деравица, врућица, перутица*). Лексемама које спадају у ову групу показује се веровање у магијску улогу језика, жеља да се болест умилостиви или одбојност према њој. Што се тиче структуре, Н. Марковић закључује да термини могу бити једночлани (*козице, трескавица, добрица, метаљка* итд.) и вишечлани (*сува болест, магарећи кашаљ, бела болест, горска болест* итд.), а као најпродуктивнији

начин стварања ових лексема издвојило се слагање, и то на основу обољења које напада одређени део тела или на основу изгледа оболелог места (нпр. *гушобоља*, *грудобоља*, *зубобоља*, *костојед*). Продуктивност у творби уочила је и код изведеница насталих од глагола (*дрмалица*, *трескавица*, *кољара*), као и од придева (*добрица*, *сушица*, *брзак*). Издвојићемо и рад Душанке Вујовић „Лексичко-семантичке особине термина из области народне медицине на примерима из *Речника српскохрватскога књижевног језика Матице српске*”. Анализирајући термине којима се номинују болести, ауторка наводи да се они по својим лексичким особинама уклапају у општу слику о терминима због свог специфичног семантичког садржаја, али имају и карактеристике лексема које припадају општем лексичком фонду. Под тим она подразумева да такви називи могу имати више од једног синонима и више од једног значења. Тако, на пример, ауторка наводи да синоними лексеме *астма* могу бити и *задуха*, *зантив*, *засип*, *недуха*. Вујовић закључује да су народни термини у нашем менталном лексикону смештени између општег и термилошког лексичког фонда, те да због тога постоји и одређена недоследност када су у питању квалификатори у шестотомном речнику Матице српске.³ Приликом писања овог рада, осим лингвистичке, користили смо се и екстралингвистичком литературом која се најпре односи на медицину и етнографију, односно етномедицину. Велики допринос овом раду донео је, пре свега, Владимир Ђорђевић својом студијом *Народна медицина у Срба*. Став је аутора да се научна медицина треба темељити на знањима прикупљеним из народне медицине – уз народне појмове из области анатомије, патологије и терапије, наводи се и научна терминологија. Аутор говори о народним лекарима и њиховим болесницима, затим о народном схватању болести као казни од бога за безакоње и јеретички живот, о суштини и узроцима болести, али и о начинима лечења. В. Ђорђевић нуди и поделу болести и терапију која се за њу користи. На самом крају студије налазе се и питања која треба да послуже као водила за скупљаче података о народној медицини. Споменућемо и Милана Јовановића Батута, чији радови спадају у највише домете наше здравствено-образовне литературе, и његову *Грађу за медицинску терминологију*. Прикупљајући грађу за Медицински речник, Батут се упознавао са народним животом и сабрао око 26.000 речи. О болестима, њиховом схватању и лечењу писао је и наш чувени филолог и етнограф Љубинко Раденковић у монографији

³ Та недоследност се односи на то да су неке лексеме обележене квалификаторима нар., мед. или покр., док друге нису, иако очигледно припадају народним медицинским терминима.

Народна бајања код Јужних Словена. Болест се у овој књизи сагледа као једна од демонских сила која прети човеку, напада га и мучи. О самом појму болести у разним медицинским системима читамо у раду Мирјане Павловић, објављеном у *Гласнику Етнографског института*. Ауторка разматра схватање болести у научној, алтернативној и народној медицини, с посебним освртом на то како природа, магија и религија утичу на настанак болести.

1.3. Грађа. Корпус нашег истраживања чине лексеме које означавају називе за болести, а које смо ексцерпирани из *Српског рјечника истолкованог њемачкијем и латинскијем ријечима* Вука Ст. Караџића из 1852. године и из *Речника малог*, непознатог аутора, из 1793. године. Друго издање Вуковог *Рјечника* богатије је од првог,⁴ те смо се из тог разлога одлучили управо за њега. Грађа је прикупљана пажљивим и детаљним ишчитавањем оба речника у више наврата. У СР пронађено је 209 назива за болести, док је у РМ тај број много мањи – свега 33. Да би се лексема која означава назив болести нашла у нашем коначном корпусу, она је морала задовољити одређене критеријуме. Основни критеријум била је дефиниција болести из Медицинског лексикона,⁵ у коме се болест дефинише као „свако одступање од стања здравља” (МЛ 1981: 96). Тако су се у грађи нашле и разне врсте рана и краста. Такође, сви називи за болести у овом раду односе се искључиво на човека.⁶ Следећи критеријум јесте да је сам Вук Ст. Караџић одређену лексему или синтагму одредио као болест, наводећи то експлицитно у дефиницији или у примерима којима детаљније објашњава одредницу.⁷ Пошто дефиниција не постоји за поједине речи⁸,

⁴ У првом издању Вуковог *Српског рјечника* из 1818. налази се око 23.000 одредница, док друго издање из 1852. садржи око 46.000 одредница.

⁵ У даљем тексту МЛ.

⁶ Називи за болести који се односе на биљке и животиње могу бити тема посебног рада, али смо се ми ипак одлучили да грађу за овај рад сведемо само на човека.

⁷ Овде се морамо оградити. Приликом писања овог рада, консултовали смо се са студентима медицинских наука (Медицински факултет УБ и Стоматолошки факултет УБ) око избора грађе и класификације самих болести. Коришћена је и медицинска литература (речници, лексикони, Међународна класификација болести). Ипак, одлучили смо се да у грађу уђу и називи који се данас не сматрају болестима, већ симптомима и последицама, али их је Вук, ипак, на неки начин окарактерисао као болест. На пример, види се да је лексема *врлесина* у СР преведена као врста кашља (*Art Husten, tussis genus*). Вук је ову лексему дефинисао као „некака болест у којој се кашље”. Кашаљ се у *Међународној класификацији болести 10* сврстава у групу којом се означавају „*simptom*и, *znaci* и *patološki klinički* и *laboratorijski nalazi, neklasifikovani na drugom mestu*” (МКБ-10 2010: 819). Овакав случај и њему слични нашли су се у грађи јер је наш циљ да попишемо и опишемо болести тога времена, иако се оне данас уопште не сврставају у болести.

⁸ Вук у *Предговору* СР пише овако: „Код којијех ријечи овдје нема значења, оне кад сам први пут чуо нијесам га уза њих записао мислећи да га не ћу заборавити, а послѣје га се нисам могао опоменути; али сам их опет наштампао мислећи да ће им послѣје бити лакше наћи значење него њих саме.”

следећи корак би био гледање немачког и латинског превода одреднице. Дакле, још један од критеријума да одређен назив уђе у грађу јесте уколико се лексема преведе на немачки или латински као *болест* или *врста болести* (die Krankheit, morbus). Последњи критеријум за ескцерпцију грађе из СР био је да се лексема наводи у синонимској дефиницији неке друге болести и он је поприлично обогатио наш корпус. Лексеме из РМ такође су ескцерпирани детаљним ишчитавањем речника, али се на крају испоставило да су сви називи за болести били у групи „О човековим фалинкама”. Ова тематска група броји укупно 69 лексема којима се именују и описују разни човечји недостаци. Међу њима се издвојило 33 назива за болести. Специфичност овог речника огледа се у томе што су одреднице само наведене, тј. не садрже никакву дефиницију нити пример употребе. Да бисмо што јасније и из више углова сагледали предмет овог истраживања, одлучили смо се да из ових речника на исти начин ескцерпирамо и именице и придеве којима се именују и описују болесници и оне чине додатну грађу овог истраживања. Такође, грађа је додатно обogaћена и основним средствима лечења, које чине називи биљака, животиња и осталих лековитих средстава помоћу којих су се људи лечили. Ове лексеме ескцерпирани су преко првобитне грађе.

1.4. Методологија истраживања. Приликом писања овог рада, користићемо се неколиким методама. Како је један од главних циљева овог рада да се напишу и опишу лексеме које означавају називе за болести у СР и РМ, тако ће у првом плану бити дескриптивна метода као почетна тачка анализирања грађе. Да бисмо боље увидели како су називи појединих лексема настали, користићемо се компоненцијалном анализом, као врло погодном за испитивање конкретне лексике. Она ће нам бити значајна и да бисмо увидели које је то семантичке компоненте Вук сматрао важним приликом дефинисања лексема које означавају називе за болести. Поред тога, у раду ће нам бити важна и компаративна метода с обзиром на то да је у питању грађа из двају речника који се разликују по времену, али и по контексту настанка. Овом методом користићемо се и при утврђивању статуса назива за болести у савременом српском језику у дескриптивним речницима – *Речник српског језика* Матице српске⁹ и *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске¹⁰. Још један од циљева овог рада јесте творбено-семантичка анализа лексема које означавају називе за болести, те ћемо се у њему служити и дериватолошким методама, пре свега творбеном

⁹ У даљем тексту РСЈ.

¹⁰ У даљем тексту РМС.

анализом. И најзад, применом корпусне анализе имаћемо прилику да видимо какво је окружење ових лексема, да се додатно упознамо са њиховом употребом и дођемо до лингвокултуролошких података.

2. Лексичко-семантичка анализа лексема које означавају болести

2.1. Класификација лексема које означавају болести према органима које захватају. У медицини као примарној научној области која се бави изучавањем ове појаве болест се дефинише као свако одступање од стања здравља, односно као одређени патолошки процес који има своје карактеристичне симптоме и који може захватити цео организам или остати локализован у појединим органима (МЛ 1981: 96). Сама дефиниција је врло општа и не пружа јасну слику о томе шта се све сматра болешћу. Са друге стране, у овом раду она и није од превеликог значаја јер нама није циљ да пружимо детаљну и тачну класификацију болести,¹¹ већ нам је било важно да угрубо класификујемо болести како бисмо лакше приступили њиховој језичкој анализи. Болести смо класификовали у одређене тематске групе према семантичком критеријуму.¹² Ради боље прегледности, најпре ћемо представити грађу из *Српског рјечника*, а затим грађу из *Речника малог*.

Српски рјечник

1. **Болести коже и хиподерма:** *аспа, вашац, вашица, ваштица, рујде, вукоједина, живи огањ, жутица, жућаница, живи огањ, звјеринац, јарич, козице, лишај, оспице, непоменик, непоменуше, котлоноше, губа, мале красте, велике красте, богиње, оспа, оспина, оспице, пљускавице, пришт, пљуске, пљускаче, поганица, потрагуше, проказа, руса болест, свраб, сврабање, чибуљица, шуга, шога, тјемењача, трављача, трупца, уљезина, шугање, фрус, фрусин, шклопци, црвени вјетар, црвен.*
2. **Болести органа за дисање:** *балабан, задуха, назеба, назима, кијавица, кихавица, врлесина, јектика, сипња, зла, сичија, чичија, суха болест, сушица, рђава, пијехња, рора, рорина, рикавац, ропња, магарећи кашаљ, хрипавац, хропња, хропотиња, тижика, уњкавица, хуњкавица, фрлесија.*

¹¹ Исп. *Међународна статистичка класификација болести и сродних здравствених проблема*, коју издаје СЗО.

¹² Одређене болести немогуће је сврстати само у једну групу. Тако смо, на пример, *жутицу (жућаницу)* сврстали у групу инфективних и паразитских болести јер се преноси инфекцијом, али и у групу која се односи на болести коже и хиподерма из разлога што се њени симптоми јасно испољавају на кожи.

3. **Болести нервног система и болести главе:** *врас, фрас, фрусин, дјетиње, главобоља, кап, капља, срдомаси, тресавица, падавица, гора, горица, горска болест, велика болест, гипкање.*
4. **Болести ока и очног апарата:** *бадље, бадљеви, бадљи, бијела, биона, зле длаке, кокошињи мрак, метаљка, метаље, метиљ, слепоћа, слепота, шљепоћа, шљепота, глухота, глухоћа, чмичак, чмичац.*
5. **Болест уста:** *трупац.*
6. **Болест језика:** *јаштерица.*
7. **Болест грла:** *срчаник.*
8. **Болести жлезда:** *подушнице, заушнице, заушњаџи, заушници, мицина, ницина.*
9. **Болести пробавног тракта:** *сера, сјера, срдобоља, слаба, срчана, трбобоља, чир, чирић.*
10. **Болести репродуктивних органа:** *врењак, врењага, френга, френка, материца, матица, матерница, канков, праница, женско прање, женско вријеме, шкрљево.*
11. **Болести које се манифестују на доњим екстремитетима:** *вашица, вашац, ваштица, гута, рујба.*
12. **Болести које се манифестују на горњим екстремитетима:** *гута, кокошињак.*
13. **Инфективне и паразитске болести:** *богиње, мрасе, шеше, врућица, врућичина, врућуштина, остице, велике красте, мале красте, губа, гука, проказа, дебела, жутица, жућаница, пришит, шуга, шога, свраб, шугање, црни пришит, црнац, црњ, чума, куга, кума, бобова куга, морија, колера, огањ, огњуштина, пошалина, кратељ.*
14. **Болести крви:** *вучац, учац, хучац.*
15. **Болести унутрашњих органа:** *далак, детиње, дјетиња болест, ђетиња болест, дитиња болест, кап, капља, клини, кила, продер, сараца, сврћи дроб, срдобоља, слаба, срчана.*
16. **Болест мишићно-коштаног система и везивног ткива:** *гута, костобоља, вучац, учац, хучац.*

17. **Дечије болести:** *врас, фрас, детиње, дјетиња болест, ђетиња болест, дитиња болест, клини, вукоједина, кокошињи мрак, срдомаси, тјемењача, уљезина, срчаник, непоменуше.*¹³
18. **Малигна/бенигна обољења, тумори:** *пољак, пољачина, гринта, живина, жива рана, поганац, поганчина, поганица, рак.*
19. **Менталне болести:** *материца, матерница, матица,*¹⁴ *протисли.*
20. **Некласификовано:** *трпија.*

Речник мали

1. **Болести жлезда:** *ћушка, заушница, заушеније, гуша.*
2. **Болести нервног система и болести главе:** *главобоља, горопадна-великаја болезн, болест, тресавица.*
3. **Менталне болести:** *полуђење, безумствованије, неистовство, тешкосердије.*
4. **Болести органа за дисање:** *кијавица, кијање, сухаја болест.*
5. **Болести које се манифестују на доњим екстремитетима:** *бедро-чреслобоља, кукобоља, леђобоља.*
6. **Болести пробавног тракта:** *кила, срдобоља, наступ.*
7. **Болест зуба:** *зубна болест.*
8. **Инфективне и паразитске болести:** *шуга, свраб, сврбеж, богиње, жутица, жутеница, воденаја болезн.*
9. **Болести изазване високом температуром:** *грозница, врућа болест.*
10. **Болести грла:** *оток у герлу, герлобоља, гортанаја болезан.*

Из СР ексцерпирано је 209 лексема које означавају називе за болести, док је у РМ тај број умногоме мањи – свега 33 лексеме. У СР побројано је око 46.000 лексема, а у РМ налази се око 1.500 одредница на немачком језику и око 2.500 одредница преведене на славеносрски језик, те је сасвим очекивано и да ће назива за болести бити много мање него у СР. У тематској групи „О човековим фалинкама” у РМ налази се 69 лексема којима се именују

¹³ Под синтагмом дечије болести подразумевамо оне болести од којих најчешће обољевају деца. У РМС забележена је истоимена синтаagma међу изразима са значењем *патити од грешака и недостатака због немања искуства.*

¹⁴ Вук је ове лексеме на латински превео као *хистерију.*

разни човечји недостаци. Међу њима проналазимо 33 лексеме којима се именују болести. Како се у овом речнику налази „optimum информација: ni manje ni više od onoga što je onom kojem je namijenjen bilo potrebno” (Шипка 1998: 153), можемо рећи да су лексеме којима се означавају болести (али и све друге лексеме) оне најважније и најфреквентније. Р. Драгићевић (2015: 114) примећује да је у питању „фундаментална лексика, тј. лексика за оне предмете, појаве и бића који су сачињавали и обликовали живот појединаца у јужној Угарској на самом крају 18. и почетком 19. века”.

Узимајући у обзир укупан број лексема у обама речницима, сасвим је извесно да ће РМ имати много мање лексема неголи СР. Управо из тог разлога у СР имамо дупло више класификационих група – те групе су богатије од оних које се односе на РМ и то прави главну класификациону разлику између ових двају речника. Такође, број ексцерпираних лексема из СР омогућава и детаљнију поделу самих група. Узмемо ли као пример болести које се односе на главу, у оквиру класификације лексема из СР, њих смо класификовали у главну групу нервне болести и болести главе. Међутим, узимајући у обзир и остале органе и делове тела које се налазе на глави, таква општа група може се подробније поделити на више мањих и специфичних група. Тако, на пример, имамо и болести ока и очног апарата, затим болести уста и болести језика. У РМ због мањег броја лексема постоји општа група која се односи на нервне болести и болести главе и једна лексема (*зубна болест*),¹⁵ коју смо сврстали у групу болести зуба. Бројност лексема у СР условљава и већу појаву синонима и фонетско-морфолошких дублета једног назива за болест. Једина тематска група у којој РМ има више назива за једну болест јесте група болести грла. У оквиру група из СР издвојили смо и групу која се тиче ризичне популације (деце) којој прети велики број болести.

Велики број група заједнички је обама речницима – болести жлезда, менталне болести, болести органа за дисање, болести које се манифестују на доњим екстремитетима, болести пробавног тракта, болести грла, инфективне и паразитске болести.

Као најбројнија група у СР издвојила се она група која се тиче болести коже и хиподерма (48 лексема). Овакав податак може се објаснити чињеницом да је кожа наш највећи орган, она прва долази у контакт са спољном средином, те је и њена основна

¹⁵ РМС бележи овај израз, али само у фигуративном значењу *онај који је досадан, оно што је досадно*.

функција заштитна. Од бројнијих група издвојиле су се и оне које се тичу инфективних и паразитских болести (33) и болести органа за дисање (29). У РМ најбројнија тематска група јесте она која обухвата инфективне и паразитске болести (7). Велики број назива за ову групу болести значи и велику распрострањеност ових обољења. Разлози зашто је то тако могу бити да у том периоду није постојао велики број лекова (пре свега антибиотика и вакцина) који се данас успешно користе у лечењу оваквих болести, затим примитивни услови у којима се живело, недовољна хигијена и сл.

2.2. Класификација лексема на основу мотивације назива болести.

Анализа корпуса и семантичка класификација пружају нам увид у неколико ствари. Највећи број медицинских назива издвојених из *Српског рјечника* и *Речника малог* јесу сами називи болести. Поред болести, ту су и називи симптома, знакова, последица и лекова.¹⁶ Пошто је у питању народна медицинска терминологија, односно називи које је народ сам сковао како би именовано одређене медицинске појаве, примећујемо да су поједини термини врло транспарентни.¹⁷ Њихову прозирност омогућавају асоцијације на те болести. Мотивне речи од којих су постали ови називи често су телесне реакције видљиве на кожи које настају због одређене болести, односно симптоматологија те болести, или пак нешто што није видљиво, али се дешава у самом телу као последица неке болести (Вујовић 2018: 366). Према Љ. Раденковићу (1996: 51–53) параметри који могу бити узети за основу именовања демонских сила (ту спадају и болести) су: просторно-временско обележје, боја, начин деловања демона и човеков емоционални однос према њима.¹⁸

Српски рјечник. Погледаћемо најпре примере у СР: *тресавица* је болест у којој се неко тресе; *падавица* болест од које се пада; *вукоједина* су ране које излазе по детету зато

¹⁶ Рад се, пре свега, бави лексемама које означавају болести, те ће о симптомима, знацима и лековима бити тек покоја реч.

¹⁷ Пишући о карактеристикама које један термин треба да поседује, Д. Шипка (1998: 151) издваја следеће: транспарентност, интернационалност, устаљеност, системност, недвосмисленост, прецизност и несинонимност.

¹⁸ Под просторним обележјем аутор наводи да ове силе могу пребивати у природи (*путнице, горске, шумске...*) и човековом телу (*заушке, костобоља, грудници, мозгача...*), а под временским обележјем сматра време када су силе активне и делују (*ноћница, јутрошњина, полуноћнина...*). Демонске силе могу добити назив по боји (*жутица, жуја, црвен ветар...*) и по начину деловања (*бодеж, пламеник, пришт, прободи...*). Случајева када демонска сила добија назив од човековог емоционалног односа према њој аутор дели у неколико подгрупа: а) еуфемизми (*добрац, блага рана, Мица, Ница...*), б) пејоративна имена (*мрцина, поганац, поганица*), в) имена етника (*Аури, Чибуткиња, Маџаркиња*), г) имена из животињског света (*биво, бик, буба*), д) имена по сродничким односима (*баба, бабице, брат, деда...*).

што је његова мајка у трудноћи јела месо од овце или козе које је претходно јео вук; *главобоља* је када нас боли глава; *свраб* је народни назив за шугу зато што нас тада све сврби; када човек болује од *костобоље*, онда га боле кости итд. Асоцијације на основу којих једна болест добија назив могу бити различите. У зависности од тога чиме су мотивисане, оне се могу разврстати овако:

а) Симптом или телесна реакција. Као што је Вујовић истакла (2018: 366), ово може изузетно богата асоцијативна база за настанак самог назива. Издвојили смо следеће лексеме у грађи које су постале на овај начин: *бодеж* и *пробади* (од бости), *бијела* и *биона* (када се појави бело на оку), *ватруштина*, *врењак*, *врења*, *врућица*, *врућуштина*, *огањ*, *пламеник* (висока температура), *дебела*, *водена болест* (када због воде удови отекну), *жутица*, *жућаница* (када тело добије жуту боју), *гипкање* (од гибати, померати), *с(в)раб*, *сврабање* (од сврбети), *(х)уњкавица* (од уњкати – говорити кроз нос), *(х)ропња*, *(х)ропотиња* (од хрипа – шуштање, кркљање у душнику при дисању и кашљу) итд. Уколико бисмо лексеме из ове тематске групе раздвојили на семантичке компоненте, увидели бисмо да постоје семе које су продуктивније од других.¹⁹ Као врло продуктивна, издваја се сема боје, па су на основу тога настали називи *бијела*, *биона* (бео), *црни пришит*, *црњ* (црн), *жутица*, *жућаница* (жут), *црвен*, *црвени вјетар* (црвен). Богату асоцијативну базу пружа и сема топлоте, која је уткана у све оне називе који се тичу високе температуре или грознице.

б) Орган или део тела. *Главобоља* (када боли глава), *костобоља* (бол у костима), *заушници*, *заушнице*, *заушњаџи*, *подушнице* (уши), *материца*, *матица*, *матерница* (мати), *тјемењача* (теме главе), *сврћи дроб* (дроб – желудац и црева у људском и животињском телу), *срчана*, *срчаник*, *срдобоља* (срце), *трбобоља* (бол у трбуху).

в) Животиње. *Вукоједина*, *кокошињак*, *кокошињи мрак*, *живина*, *буба*, *вашац*, *вашица*, *ваштица*, *козице*, *магарећи кашаљ*.²⁰

г) Порекло. *Врани*, *френга*, *френка* (Француска).

¹⁹ Овакав приступ значењу лексеме као скупу семантичких компонента зове се компонентцијална анализа (исп. Драгићевећ 2010: 66).

²⁰ Више о животињама као мотивној бази и о анималној медицини у поглављу о лечењу.

д) **Последица.** *Падавица* (болест од које се пада), *кокошињи мрак* (болест од које се не види ништа), *кратељ* (болест од које је мртваку једна нога краћа), *слаба* (од које човек буде слаб), *тресавица* (болест од које се тресе).

У поједине термилошке синтагме имплементиран је субјективни став говорника према овим болестима. То се види у називима *зле длаке*, *велика боља* и *велика болест*. „Овакво стање је и разумљиво с обзиром на то да је тако неук човек најлакше могао именовати обољење — правио је имена описно, према начину на који се болест испољавала, манифестовала, и како ју је он доживљавао” (Марковић 2009: 201). Као посебан вид опхођења с именима демонских сила, Љ. Раденковић (1996: 50–51) издваја замену њихових имена описним казивањем или еуфемизмима, наводећи као пример *епилепсију* или *падавицу* и примере попут *пада од горе*, *од горопади*, *урадио у гору*, *горска болест*, *горска*, *мукла падавица*, *наступ*, *велика болест*, *рђава болест* итд.

Са друге стране, у СР имамо и оне лексеме које су непрозирне и на основу чијег назива се не може наслутити каква је болест у питању. Такве су лексеме: *брнка*, *бубла*, *шкрљево*, *гринта*, *далак*, *непоменик*, *јектика*, *канков*, *клини*, *мрасе*, *ницина*, *пошалина*, *провор*, *санџије*, *сараџа*, *сичија*, *тижика*, *ћуртаук*, *шклопац*, *шеше*.

Речник мали. У РМ постоје лексеме које су, као и код Вука, прозирне и на основу чијег назива се може закључити о каквом обољењу се ради. Транспарентност у таквим називима омогућавају мотивне речи од којих су лексеме и постале, а те мотивне базе умногоме су сличне као и код Вука. Најупечатљивији пример за то биле би оне лексеме у чијем се називу налази орган или део тела у ком се јавља бол, па тако имамо *главоболу*, *кукоболу*, *герлоболу*, *гортанаја болезн*, *оток у герлу*, *зубну болест*, *заушницу*, *заушеније*. Такође, у основи мотивисане лексеме може бити симптом одређене болести (*тресавица*, *жутица*, *жутеница*, *свраб*, *сврбеж*, *кијавица*) или последица (*полудење*, *безумствованије*, *сухаја болест*²¹).

Од непрозирних лексема у РМ проналазимо следеће: *бедро-чреслобоља*, *неистовство*, *санџије*.

²¹ Синоним за туберкулозу који се јавља јесте сушица или сува (суха) болест због тога што је заражена особа доста губила на тежини. Као секундарно значење глагола *осушити се* наводи се значење „сасвим, много измршавити, омршавити” (РМС).

Примећујемо, дакле, да грађу у оба речника чине лексеме чији су називи за болести прозирни, односно на основу чијег назива се већ може наслутити каква болест је у питању. Транспарентност као једна од одлика термина повезана је са мотивном речју од које лексема настаје. Мотивна реч најчешће има везе са неком физичком карактеристиком која се уочава на оболелом човеку – телесна реакција или симптом саме болести. Такве асоцијације које су видљиве голим оком биле су погодан темељ обичном човеку да лако и брзо именује болест. Као мотивна реч може се јавити још и орган или део тела који је заражен или на ком се испољава симптоматологија одређеног обољења, затим порекло болести, њен изазивач или последица која остаје након излечења. Са друге стране, у оба речника постоје лексема на основу чијег назива се не може тако лако закључити шта означавају, те смо њих сврстали у непрозирне. Њихов број умногоме је мањи од оних прозирних и оне су најчешће дијалектизми или туђице.

2.3. Порекло лексема које означавају називе за болести. Приликом утврђивања порекла лексема које означавају називе за болест, консултовали смо следеће изворе: *Речник српског језика* Матице српске (2011), *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (1990), *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* Петра Скока²² (1971), *Турцизми у савременом српском језику* А. Шкаљића (1966), *Велики речник страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2006). Лексику из предвуковског периода (славенизме) тражили смо у *Грађи за речник страних речи предвуковског периода* В. Михајловића (1972, 1974).

Српски рјечник. Вуков речник настао је на основици народног језика, те је највећи број лексема домаћег порекла. То потврђују следећи примери: *аспа*,²³ *бадље*, *бадљеви*, *бадљи*,²⁴ *биона*, *бијела*, *богиње*, *велика болест*, *велика боља*, *вукоједина*, *врућица*, *врућичина*, *врућуштина*, *вртња*, *буба*,²⁵ *бубла*, *оспице*, *оспа*, *оспине*, *красе*, *гора*, *горица*, *горска болест*, *кап*, *капља*, *пљуске*, *пљускавице*, *пљускаче*, *кила*, *клини*, *костобоља*, *метаље*,

²² У даљем тексту ЕР.

²³ Оспа (СР).

²⁴ Некака болест у очима, која се у Рисну зове *зле длаке* (СР).

²⁵ Der Krebs (Krankheit), cancer (СР).

метаљка, мрасе,²⁶ назеб, назима, наступ,²⁷ нахлада, ницина,²⁸ мицина, непоменик, непоменуше, падавица, поганац, поганица, подраст, подушнице, потрагуше, праница, прање, пришит, приштић, продер, пресега, проказа, рђава, рора, рорина,²⁹ губа, уњкавица, уљезина, уцац, материца, матица, матерница, рикавац, слаба, срчана, срчаник, свраб, сипња, суха болест, тјемењача, трављача, трбобоља, тресавица, трпија, трупац, трутови, ћуртаук, хучац, црнац, црњ, чибуљица итд.

У турцизме³⁰ спадају: чума, санције, сараца, сичија, чичија, ћуртаук, френга, френка, фрењак,³¹ далак,³² балабан, шуга. У односу на домаће речи, број турцизама у Вуковом речнику који означавају називе за болести је мањи него што би се очекивао. А. Пецо (1986: 306) сматра да су Вукови речници лишени бројних турцизама који су и раније, а и данас, врло обични у свакодневном говору јер Вук није имао прилике да лично прође кроз Босну и Херцеговину, где још увек има подоста турцизама у живом говору.

Из немачког језика су следеће лексеме: *фрас*, *врас*, *козице*³³.

Грчког порекла су *јектика* и *тижика*³⁴.

Италијанског порекла су: *морија*, *фрус*, *гута*, *колера*.³⁵

Као далмато-романске лексичке остатке од латинског, Скок је обележио лексеме *поганац* и *поганчина* од лат. *roganus* (прљав, нечист) и *рујба* од лат. *rubeus* (црвен).

²⁶ V. оспице (СР).

²⁷ Назеб стомака који може бити праћен групом синдрома (Катић 1987: 92).

²⁸ Скок варијанте *ницина* и *мицина* обрађује под одредницом *нуцина* (ЕР 1971). Даље, наводи још и то да постоје облици са дисимилацијом н – м > л *лицина* у Боци и *лисина* на Брачу. Вук бележи и хипокористике *ница* и *мица* који се користе када се лечи бајањем.

²⁹ Врста кијавице (исп. СР).

³⁰ Под турцизмима подразумевамо све лексеме које су оријенталног порекла, али су у наш језик ушле преко турског језика. Тако смо у ову групу сврстали и *балабан* и *шугу*, иако се у РМС обележене квалификатором перс. Такође, у ову групу сврстали смо и лексему *чир*, за коју Батут (1887) наводи да је пореклом из арапског језика (*ширихат* тј. рана).

³¹ М. Ј. Батут (1887) наводи да су називи *френга*, *френка*, *фрењак* од тур. френги у значењу „француска болест”, а В. Ђорђевић (1872: 71) бележи да су ову болест донели Турци пре 70 година.

³² У ЕР (1971) читамо да је *далак* у преводу са турског слезина, односно болест слезине. Аутор речника наводи и коментар да је турски назив који означава део тела на Балкану специјализован за именовање болести на том делу тела.

³³ *Козице* су настале калкирањем немачког *Rosken* истог значења, а непознатог постања. У пучкој етимологији *Rosken* је доведено у везу са *Vosk*, те одатле преведенице козе, козице и придев козичав (ЕР 1971).

³⁴ Називи за астму (исп. СР).

³⁵ *Морија* је куга, *фрус* врста чибуљице, *гута* болест у којој отичу зглавци руку и ногу, а *колера* паразитска болест која захвата црева (СР).

Румунског порекла је лексема *брнка*³⁶.

Лексема *канков* преузета је од мађарског *kanko* у значењу „полна болест, трипер, гонореја” (Клајн/Шипка 2006: 575).

Речник мали. За разлику од Вуковог речника, који је тројезични (српско-латински-немачки), *Речник мали* је двојезични. У њему се налази око 1.500 лексема на немачком језику и око 2.500 преведеница. Речи су преведене на српскословенски језик. Међу лексемама у тематској групи болести највећи број јесте народног порекла, затим лексема из српскословенског језика и само две лексема турског порекла. Г. Штасни (2001: 29–30) наводи да су у стандардизацији медицинске терминологије постојале две фазе. Прва фаза трајала је крајем 18. и почетком 19. века и њена основна карактеристика јесте посрбљавање терминологије (највише грчких и латинских речи, а турских и немачких спорадично), док се друга фаза надовезује на прву и као њену карактеристику издваја интеграцију домаће и научне грчко-латинске терминологије. За нас је значајна ова прва фаза јер је управо ово период у ком настаје и *Речник мали* (1793). Ауторка наводи да је В. Михајловић у *Поговору Посрбица* (1984) издвојио четири начина посрбљавања речи: калкирање, прављење хибридних сложеница, узимање старословенске или руске речи или стварање нове речи. Највећи број примера у нашој грађи настао је заменом страног термина домаћом речју или прављењем хибридних сложеница.

Домаћег порекла су лексема: *ћушка, заушница, главобоља, наступ, кијавица, кила, богиње, куга, леђобоља, кукобоља, гуша, врућа болест, срдобоља, свраб, сврбеж, жутица, жувеница, грозница, тресавица, зубна болест.*

У славенизме³⁷ спадају: *горопадна-великаја болезн, оток у герлу, герлобоља, гортанаја болезн, безумствованије, неистовство, тежкосердије, заушеније, бедро-чреслобоља, сухаја болест, воденаја болезн.*

Од турцизама у РМ налазе се само две лексема: *санџије, шуга.*

³⁶ Црвени ветар, тифус (СР).

³⁷ Под славенизмом подразумевамо „наслеђену српскословенску, црквенословенску лексику, али и рускословенску, руску лексику као иновативни део лексикона” (Бјелаковић 2017: 48).

Многи аутори (Драгићевић 2015; Ивић и Младеновић 1986; Ћинђић 2013) наводе да је утицај турског језика на српски био врло јак и након доласка Срба у Хабзбуршку монархију. Проучавајући турцизме у српском језику, М. Ћинђић (2013: 97–98) истиче да су у књижевном језику предвуковског периода у највећем броју тематских група (занати, занимања, покућство, кулинарство, одећа, накит, боје итд.) били заступљени турцизми. Наша анализа показује да то није случај када је у питању тематска група назива за болести у овом речнику.

И да сведемо. Када је у питању порекло лексема које означавају болести у СР и РМ, можемо закључити неколико ствари. Како је *Српски рјечник* поникао на основици народног језика, тако је и највећи број лексема (180) народног српског порекла. С обзиром на околности у којима је *Рјечник* настајао, рекли бисмо да ће се у њему наћи велики број турцизама. Међутим, таквих лексема је свега 12 иако оне чине другу најбројнију групу након лексема домаћег порекла. Од лексема страног порекла пронађени су називи који потичу из италијанског (4), немачког (3), латинског (3), грчког (2) и појединачни примери из румунског и мађарског језика. И у *Речнику малом* највећи број лексема које означавају називе за болести јесте домаћег порекла (20). Следећу групу лексема чине славенизми (11), док су турског порекла свега две лексеме. Овакви резултати до којих смо дошли могу се објаснити управо првом фазом стандардизације медицинске терминологије о којој говори и Г. Штасни, а чија је основна карактеристика посрбљавање латинске и грчке терминологије.

3. Творбена анализа лексема које означавају болести

3.1. Структура лексема. Приликом одређивања да ли је нека лексема проста или изведена у виду смо имали синхронијски аспект – под изведеницама смо подразумевали само оне лексеме код којих се јасно могу рашчланити творбена основа и творбени форманти. Полазна тачка у одређивању творбеног модела лексема биле су нам речничке дефиниције (у савременим дескриптивним речницима – РСЈ и РМС), као и *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* П. Скока (1971) и *Творба речи у савременом српском језику* И. Клајна (2003). Уколико речници нису пружали довољно информација, ослањали смо се на властито језичко осећање и на тај начин покушали да изнесемо могуће варијанте творбе лексема.

Називи за болести могу бити једночлани или вишечлани. Једночлани се састоје од једне, а вишечлани од две или више лексема³⁸.

Српски рјечник. У СР преовлађују једночлани термини (185): *бадље, бадљеви, бадљи, балабан, вашица, врас, врењак, врлесина, вучац, главобоља, гора, губа, гута, жутица, јаштерица, јектика, кап, кијавица, кила, клини, козице, кокошињак, метаљка, оспице, падавица, пљускавице, морија, поганица, потрагуше, пришит, рикавац, рујба, сараца, свраб, сипња, срдобоља, тјемењача, трављача, тресавица, трупац* итд. Према Д. Шипки (1998: 151), термини би требало да буду кратки, стога ови једночлани називи структурално више одговарају научним терминима од вишечланих назива.

Вишечлани називи (22) у нашој грађи (СР) састоје се из две речи: *зле длаке, бобова куга, велика болест, велика боља, горска болест, детиња болест, дјетиња болест, дитиња болест, ђетиња болест, женско вријеме, живи огањ, жива рана, сврћи дроб, сува (сува) болест, мале красте, велике красте, кокошињи мрак, магарећи кашаљ, руса болест, црвени вјетар, црни пришит*. На основу наведених примера видимо да се синтагме које означавају болести већински граде по моделу придев + именица, али имамо и глаголску синтагму *сврћи*

³⁸ Н. Марковић (2009: 201) даје примере за трочлане медицинске називе (*болест с горе* и *болест светог Валентина*), В. Поломац (2007) наводи и четворочлане и петочлане називе, па чак и целе реченице које описују неку болест (*огњица која се ствара од настуда, огњица која доходи у ноћи; којег боли глава, којем тече крв из десни*).

дроб. Главни чланови синтагми су именице *вријеме, дроб, длаке, куга, красте, болест, огањ, мрак, дроб, кашаљ* и *пришит*, при чему се лексема *болест* јавља најчешће. Придеви који стоје уз њу приближавају нам саму болест.

Речник мали. И у РМ преовлађују једночлани термини. Од укупног броја лексема које смо ескцерпирани (33) једночланих лексема је 25. Вишечлани термини састоје се од две речи и такви су следећи примери: *врућа болест, гортанаја болезн, суха болест, водена болезан, зубна болест*. У грађи је пронађен пример полусложеница (*бедро-чреслобоља, горопадна-великаја болезн*), као и пример трочлане синтагме (*оток у герлу*). Како Милановић (2013: 232) запажа, при посрбљавању лексике страног порекла у предвуковском периоду постојала је тенденција ка творби изведеница и сложеница, али се посезало и за мање економичним решењима. Двочлани називи болести јесу синтагме које се граде по принципу придев + именица *болезн/болест*. Придеви, као и код Вука, упућују на то како се болест манифестује (*горопадна, воденаја*), које су њене последице (*сухаја*), који су симптоми (*врућа*), озбиљност (*великаја*), али и који део тела обољева (*зубна, гортанаја*).

Српски рјечник. Већ смо напоменули да су термилошке синтагме којима се номинују болести у СР сачињене од две речи, и то, најчешће, по моделу придев + именица. Ипак, њих је свега неколико, док је једночланих назива много више. Највећи број тих лексема настао је деривацијом, али постоје примери настали комбинованом творбом, конверзијом и композицијом. Погледаћемо најпре просте лексеме.

Просте лексеме у СР су: *аспа, балабан, бијела, брнка, буба, бубла*³⁹, *врас, вранц, врлесина*,⁴⁰ *гора, гринта, губа, гута, далак, јарич, јектика, јаштерица, кап, канков, кила, клини, колера, красте, куга, лишај, морија, мрасе, наступ*⁴¹, *огањ, оспа, пијехња, пришит, рујба, свраб, санције, сичија, сараца, тижика, фрас, френга, френка, фрењак, фрус, ђуртаук, чир, чичија, чума, шеше, шуга*.

³⁹ У ЕР (1971) читамо да је *бубла* у значењу „*massa, Klumpen*” постало од лексеме *бубули (бабуљ)*, а има значење „оно што је напухнуто, *rustula*, што наличи на нешто округло, куп земље, мали чвор (Зоре), ситна округла шљива”. Деминуцијом лексеме *бубули* добили смо *бубуљицу* и *бубљичицу*.

⁴⁰ У ЕР (1971) Скок наводи да је *врлесина* од италијанског *irriflessione*.

⁴¹ Према РМС: **1. а.** *напад, изненадна појава болести, обољења које се повремено јавља*.

Речник мали. У РМ пронашли смо следеће просте лексеме: *кила, куга, гуша, санџије, шуга.*

3.2. Деривати у ужем смислу као дводелне лексичке јединице – творбена основа + творбени формант. Деривати у ужем смислу су дводелне лексичке јединице.⁴² Оне се састоје из творбене основе и творбеног форманта. Реч од које се полази у грађењу неке нове речи назива се мотивна реч, а новонастала реч назива се мотивисаном.

Као мотивне речи за неколики број изведеница послужиле су претходно наведене просте лексеме. Од основних, неутралних речи могу се правити изведенице у које се уноси субјективни став говорника. Најчешће су се од њих градили деминутиви и хипокористици како би се човек умилио болести и на тај начин пробао да се брже излечи. Тако су добијене лексеме попут *оспице, горица, пљускавице, приштић, чирић.* Са друге стране, експресивни став могао се унети у лексему тако што су се градили и аугментативи и пејоративи, како би се приказала опасност и озбиљност неке болести, али и да би се направио отклон од ње. Лексеме као што су *оспина, ватруштина, огњуштина, врућичина, врућуштина, пољачина* то сликовито приказују.

3.2.1. Подела деривата према начину творбе. На основу начина грађења, деривате (у ширем смислу) смо поделили на деривате настале суфиксацијом (деривати у ужем смислу), конверзијом, композицијом и деривате настале комбинованом творбом. Најпре ћемо говорити о суфиксацији као најпродуктивнијим начином творења лексама. Извођењем настаје највећи број лексема у српском језику, те је сасвим природно и очекивано да ће их и у овом корпусу бити највише.

3.2.1.1. Лексеме настале деривацијом у ужем смислу. Деривацијом у ужем смислу настали су следећи називи у СР: *бодеж, ватруштина, кихавица, кијавица, богиње, оспице, ваица, ваишица, ваиштица, врењак, вртња, врушица, врућичина, врућуштина, чибуљица, гипкање, глухота, глухоћа, добрић, горица, жутица, жућаница, задуха, звјеринац, злић, капља, козице, кокошињак, кратељ, материца, матица, матерница, метиљ, метаље,*

⁴² Према Драгићевић (2010: 189) деривати у ширем смислу подразумевају и лексеме настале другим начинима творбе, нпр. комбинованом творбом, слагањем или префиксацијом.

метаљка, мјесечина, нахлада, огњуштина, остина, поганац, поганица, падавица, пламеник, пљускавице, пљускаче, пљуске, пошалина, праница, прање, приштић, рикавац, хрипавац, рипавац, рорина, ропња, ропотиња, хропња, хропотиња, слепоћа, слепота, шљепота, шљепота, с(в)раб, сврабање, сипња, сјекавац, срчаник, сушица, тјемењача, трављача, тресавица, трпија, трупац, ћуртаук, уњкавица, хуњкавица, чирић, уљезина, црнац, црњ.

У РМ деривацијом су настале лексеме: *наступ, кијавица, богиње, полуђење, сврабеж, жутица, жутеница, грозница, тресавица.*

Међу најчешћим творбеним формантима лексема које су настале деривацијом издвајају се: а) суфикс **-ица**⁴³ и његове сложене варијанте (*вашица, врућица, горица, жутица, матица*⁴⁴, *поганица, остице, козице*⁴⁵, *тресавица, падавица*⁴⁶...); б) суфикс **-ац** и његове сложене варијанте (*вучац, поганац, црнац, звјеринац, рикавац*...); в) суфикси **-ина**¹ (*мјесечина, живина, пошалина*...) и **-ина**² (*уљезина, врућичина, остина, поганчина*...)⁴⁷; г) суфикс **-ње** (*гипкање, прање, сврабање, хрипање*); д) суфикс **-а** (*нахлада, сера, назима*...); ђ) суфикс **-ња** (*вртња, ропња, сипња, тишња, хропња*); е) суфикс **-ић** (*приштић, чирић, злић, добрић*), ж) суфикси **-ота** и **-оћа** (*глухота, слепота, глухоћа, слепоћа*...)⁴⁸.

3.2.1.2. Лексеме настале композицијом. Композицијом или слагањем су настали следећи називи за болести (СР): *главобоља, костобоља, трбобоља, срдобоља.* Све лексеме настале слагањем у нашем корпусу творене су по принципу део тела + именица *боља*.⁴⁹ У корпусу РМ сложенице су *главобоља, леђобоља, кукобоља, грлобоља, срдобоља.*

⁴³ Клајн (2003: 113–115) наводи да је у питању формант који је, више него други деминутивни суфикси, склон семантичким променама, које могу ићи од пуког сужења значења до потпуне терминологизације. Наводећи примере попут *црница* (земља), *живица* (жива ограда), аутор говори да су то речи које се могу дефинисати синтагмом од придева с именицом женског рода, тако да представљају неку врсту универбације. Међутим, у примерима попут *сушица, жутица, врућица* није могуће лако успоставити такву врсту корелације.

⁴⁴ У примеру лексеме *матица*, како Клајн (2003: 116) наводи, „лексикализација”, изазвана данашњом и дуготрајном употребом овог суфикса, може имати и за последицу да се мотивација сасвим замути.

⁴⁵ Лексеме *козице* и *остице* у грађи проналазимо само у облику *pluralia tantum*, али је у питању исти суфикс.

⁴⁶ Од сложених варијанти суфикса **-ица** издвајамо суфикс **-авица**, који гради две веће групе именице. У прву групу Клајн (2003: 120) сврстава именице које означавају болесна стања и симптоме, док у другу ставља оне именице које означавају лоше временске прилике (*бљузгавица, вејавица, лапавица*).

⁴⁷ Ова два суфикса не треба поистовећивати: први, према Клајну (*ibid*), има разне врсте значења (најтипичније му је значење особине), може се додавати на разне основе и може бити наглашен, док је други аугментативни, долази само на именичке основе и увек је ненаглашен.

⁴⁸ Наведени суфикси граде апстрактне именице, које су, према Бошковићу (1936: 126), постојале још у прасловенском.

⁴⁹ У РМС *боља* се дефинише на следећи начин: **1. болест, бол, 2. рана, озледа.**

Овакав принцип грађења лексема, у ком учествују део тела и лексема *боља* испоставио се као врло продуктиван.

3.2.1.3. Лексеме настале конверзијом. Конверзијом или претварањем настали су следећи називи за болести (СР): *дебела, детиње, зла, рђава, слаба, срчана, бијела*. Све ове именице постале су од придева (супстантивизација). Пошто до супстантивизације долази елипсом (Клајн 2003: 380), јасно је да је овде елидиран члан лексема *болест*. Ниједна лексема у РМ није настала овим начином творења.

3.2.1.4. Лексеме настале комбинованом творбом. Комбинованом творбом настале су лексеме (СР): *заушници, заушњаци, непоменик, непоменуше, котлоноше, подушнице, потрагуше, вукоједина, задуха*. *Заушнице* проналазимо и у РМ, а поред ове лексеме комбинованом творбом настали су још и називи: *заушеније, безумствованије, неистовство, тешкосердије*.

3.2.2. Подела деривата у ужем смислу према граматичкој врсти мотивне речи. Према томе да ли се у мотивној речи налази именица, глагол или придев, деривати се могу поделити на деноминативне, девербативне и деадјективне.

Српски рјечник

У деноминативне деривате спадају: *богиње* (бог)⁵⁰, *оспице* (оспа), *вашица, ваицац, ваицац* (ваш), *чибуљица* (чибуља), *козице* (коза), *материца* (матер), *матица* (мати), *матерница* (матер), *метил, метаље, метаљка* (метла)⁵¹, *срчаник* (срце), *тјемењача* (темена кост)⁵², *уљезина* (уљез), *ватруштина* (ватра), *врућичина* (врућица), *врућуштина* (врућица), *огњуштина* (огњица), *горица* (гора), *мјесечина* (мјесец), *кокошињак* (кокош), *оспина* (оспа), *пољак* (поље)⁵³, *пољачина* (пољак), *пламеник* (пламен), *пошалина* (пошаст), *поганчина* (поганац), *приштић* (пришт), *пошлица* (пошлица),⁵⁴ *рикавац* (рика), *рорина* (рора), *хрпња*

⁵⁰ П. Скок у ЕР (1971: 181) бележи да је у питању изведеница од лексеме *бог*, а то потврђује и И. Клајн (2003: 105) наводећи Маретићево објашњење да су *богиње* „болест од Бога послана”.

⁵¹ У ЕР (1971: 410–411) проналазимо да су ове лексеме изведенице од именице *метла*, која је такође изведеница, и то од глагола *мети*. Његово елементарно значење јесте: **1. чистити, брисати** (*метлом*). Једно од начина лечења ових болести јесте бајање метлом (СР).

⁵² Клајн (2003: 65) наводи да мотивна лексема ове именице може бити и придев *темен*.

⁵³ Скок бележи (ЕР 1971: 699) да је у питању изведеница лексеме *поље* када *пољак* носи значење „човек који ради на пољу”. У литератури пак не проналазимо како је лексема *поље* повезана са лексемом *пољак* када она означава шарлах.

⁵⁴ У РМС читамо да је *пошлица* дем. лексеме *пошаст*.

(хруп), *ропотиња* (хруп)⁵⁵, *чирић* (чир). Именица која се налази у основи мотивне речи у највећем броју случајева има везе са симптоматологијом или локализацијом саме болести.

Девербативни деривати су: *назеба* (назепсти), *кихавица* (кихати), *кијавица* (кијати), *бодеш* (бости (се)), *падавица* (падати), *врењак* (врети), *врења* (врети), *гипкање* (гибати (се)), *праница* (прати (се)), *сипња* (сипати – тешко дисати)⁵⁶, *назима* (назимити (се)), *пљускавице*, *пљуске*, *пљускаче* (пљускати), *пресега* (пресегнути), *пробаци* (пробадати), *протисци* (протискати), *с(ј)ера* (срати), *сјекавац* (сећи), *сврабање* (сврабати (се)), *тишња* (тиштити), *тресавица* (трести (се)), *трпија*, *учац*, *хучац*, *вучац*⁵⁷ (хучати). Као продуктиван модел издваја се постанак назива болести од глагола, па тако од глагола *кијати* настаје *кијавица*, од глагола *гипкати* (се) добијамо *гипкање*, од *падати* болест *падавицу*, од *пљескати* *пљускавице*, *пљуске*, *пљускаче*, од *трести* *тресавица* итд.

Деадјективне су следеће лексеме: *глухота*, *глухоћа* (глух), *жутица*, *жућаница* (жут), *кратељ* (кратак), *поганица* (поган)⁵⁸, *поганац* (поган), *слепота*, *слепоћа*, *шљепоћа*, *шљепота* (слеп), *сушица* (сува болест), *црнац*, *црњ* (црн), *биона* (бео), *врућица* (врућ), *добрић* (добар), *злић* (зао), *(х)рипавац* (хрипав кашаљ)⁵⁹. Када су мотивне речи придеви, запажамо следеће: 1) то може бити придев који означава неку боју (*жутица* од *жут*; *црнац* од *црн*); 2) придев који исказује да је болесна особа лишена нечега (слуха или вида), па отуда *слепота*, *слепоћа*, *шљепота*, *шљепоћа*, *глухота*, *глувоћа*, *глухоћа*; 3) придев који описује стање болесника (*врућица*); 4) могућа је универбизација⁶⁰ (*сушица* од *сува болест*; *хрипавац* од *хрипав кашаљ*; *поганица* од *погана болест*).

⁵⁵ *Хруп в. хрпац; хрпац* – „тешко дисање и крклање пред смрт или у тешкој болести; предсмртна агонија, издисање” (РМС).

⁵⁶ Према ЕР (1971: 167) лексема *сипња* је „на граници мотивисаности” пошто се глагол *сипати* у овом значењу данас ретко употребљава за разлику од придева *сипљив*.

⁵⁷ У ЕР (1971: 635) Скок наводи да је *вучац* односно *учац* изведеница од лексеме *вук*. Ми смо склонили тумачењу да је мотивна лексема ове болести глагол *хучати* јер у РМС читамо да је *хучац* „болест уха (при којој се осећа као неко хујање у уху)”.

⁵⁸ Могло је настати и универбацијом од *погана болест*.

⁵⁹ Као друго тумачење може се узети и да је *(х)рипавац* настало од именице *хрипа*: „оном. а. шуштање, крклање у душику при дисању и кашљу; хрпац”.

⁶⁰ Б. Ћорић (2008: 161) наводи да се у комуникативној употреби структурно сложенији називи чине економичнијим и рационалнијим ако им се редукују одређени елементи. То се врши разним типовима абривијатура и универбизацијом. Један тип универбизације јесте и скраћивање двочланих синтагматских назива применом модела суфиксалног типа. Ћорић, дакле, наводи да је именичка изведеница, као секундарна номинација, резултат тежње ка рационализацији језичког материјала.

Речник мали

У деноминативне деривате спада само лексема *богиње*.

У девербативне деривате сврстали смо следеће лексеме: *кијавица*, *свраб*, *сврбеж*, *тресавица*.

Деадјективни деривати су: *жутица*, *жутеница*.

Ексерцирана грађа из *Српског рјечника* и *Речника малог* обухвата једночлане и вишечлане називе за болест. У обама речницима неупоредиво већи број је структурално простих, односно једночланих лексема. Вишечлани називи најчешће су именичке синтагме које се граде по принципу придев + именица. Према начину творења, деривате у ширем смислу смо поделили на оне који су настали суфиксацијом (деривати у ужем смислу), затим оне настале конверзијом, композицијом и комбинованом творбом. Најчешћи модел по коме се граде лексеме које означавају називе за болести јесте суфиксација, а као најпродуктивнији издвојио се суфикс *-ица*. Када су у питању лексеме настале композицијом, модел по коме су оне творене јесте део тела + именица *боља*. Супстантивизацијом су добијене све именице настале конверзијом, а елидиран члан јесте лексема *болест*. Не тако продуктивни начини творења лексема у нашој грађи јесу конверзија и комбинована творба. Деривате смо, такође, поделили према граматичкој врсти мотивне речи. Испоставило се да је највише лексема постало управо од именице (деноминативни деривати), и то од оних именица које означавају симптом или локализацију саме болести. Затим следе лексеме постале од глагола (девербативни деривати) који, као и именице, најчешће означавају симптом или знак болести. Придеви који указују на симптом болести који је физички видљив такође су се нашли као мотивна база лексема које означавају називе за болест (деадјективни деривати).

4. **Анализа лексема којима се именују оболели (творбени и лингвокултуролошки приступ)**

4.1. Именице којима се номинују болесне особе. Анализирајући ову тематску групу лексема, циљ нам је био да покажемо да су ове речи важан извор културолошких информација. На основу њих можемо закључити какав су статус у друштву имале болесне особе, како се према њима поступало и говорило. Именице смо поделили у две групе – опште и специфичне. Под општим именицама подразумевамо оне којима се не именује никаква конкретна болест, док смо под специфичним именицама сматрали оне које указују да особа болује од тачно одређене болести. У СР пронашли смо четири опште именице и осам специфичних. Са друге стране, у РМ налазимо три опште лексеме и само једну специфичну.

4.1.1. Опште именице којима се именују оболели у Српском рјечнику. Од лексеме *болест* и њеног корена *бол*, изведене су опште именице које означавају особу која је болесна: *болесник*, *болесница*, *болник*⁶¹, *боник*. Ове лексеме имају неутралну конотацију – у њима се не може очитати никакав субјективни став према оболелима. Међутим, у СР под одредницом *мрлутина* налазимо речнички чланак у којем пише: „каже се слабу и болешљиву чељадету, и значи мало мање од стрвина (као да је већ мрло један пут?)”. Погрдан став који се исказује лексемама *мрлутина* и *стрвина* не оставља простора ни за какву наду да ће оно оздравити, већ се слуги на најгоре. Болесник се још може означити и лексемом *немоћник*, тј. *немоћница*. У опису ове лексеме, Вук бележи пословицу „Немоћник мало једе, а много троши”. Њоме се истиче да болесна особа представља и финансијско оптерећење – иако она нема потребу за јелом, њено лечење је врло скупо. Лекови и долазак стручног лекара коштају много, те стога треба одредити да ли се лечење болесника уопште исплати. Деца и старији људи представљају популацију за коју се сматрало да не вреди новца који би се дао на њихово излечење, из разлога што од њих свакако нема неке велике користи.⁶²

⁶¹ П. Скок у ЕР (1971) наводи да је дериват *болник* данас најчешће садржан само у речи *умоболник*.

⁶² В. Ђорђевић истиче да је управо скупина лечења један од разлога зашто се народ у болести радије одлучује на самоуке људе него на лекаре – „[...] а нема ствари на коју би народ тако жалио трошка као што је лечење и лекови. [...] Па и ако се сељо реши да зовне тога скупог ученог лекара, то за цело болесник није детешце или

4.1.2. Специфичне именице постале од народних и стручних назива за болести у Српском рјечнику. Шипка (1961: 120) истиче да се у називима за болеснике крије право мало језичко благо. Ипак, језичари су им до сада посвећивали мало пажње. Он је ове називе, према творењу, поделио у три групе: а) **према народном или стручном називу болести** (*сушица – сушичавац, туберкулоза – туберан*), б) **према оболелом органу** (*срце – срцаш*), в) **према недостатку који је последица болести** (нпр. *глувоња, шепавко*).

У нашој грађи, према народном или стручном називу болести постали су следећи називи за болеснике: *бијељ, биљац* (од *бијела, биона*), *губавац, губавица, губо* (губа), *крастоња* (красе), *шугавац, шугавица* (шуга). Како Шипка даље истиче, ови називи граде се од придевске и именичке основе и наставака:

а) **-ац:** *биљац, губавац, шугавац*. Све ове именице постале су од придевских основа.

б) **-ељ:** *бијељ*.

г) **-ица:** *губавица, шугавица*. Овај суфикс има моциону улогу, дакле, означава женске особе оболеле од одређених болести.

д) **-о:** *губо*. Суфикс носи хипокористичну вредност.

ђ) **-оња:** *крастоња*. Суфикс носи пејоративну вредност.

б) У грађи су пронађена два примера који показују да се називи за болеснике граде према оболелом органу: *дробина* и *дробац*⁶³.

в) Према недостатку који је последица одређене болести постали називи не означавају болеснике у ужем смислу те речи. Ту се заправо ради о инвалидима, тј. особама чије је здравље трајно нарушено болешћу или последицама повреда, рањавања и др., и које су због тога мање способне, односно неспособне, за привређивање (Шипка 1961: 403). Ипак, у Шипкиној грађи се ради о особама које нису нужно ни инвалиди ни болесници, али које имају неки недостатак. У СР сви такви називи односе се на особе које су глуве или слепе.

какав деда болестан, него неко који је врло нуждан у пољу и на њиви. За мало дете и за чичу, који је и онако једном ногом у гробу, не вреди *бацати се у трошак!*” (Ђорђевић 1872: 11).

⁶³ Шипка (1961: 122) наводи примере попут *грлаш, срцаш, шигераш, бубрегаш, нерваш, јетраш (јетрењаши), плућник, плућаши*.

Од лексеме *слеп*⁶⁴ постале су именице *слепац*, *слепић*, *слепица*, а од лексеме *глув*⁶⁵ именице *глувак*, *глувац*, *глувара*, *глуваћ*, *глувопрђа*. Сви ови примери носе у себи погрдни призивок и на тај начин се језиком исказује став здравих према болеснима. Речи *слепац* и *глуваћ* и данас се често чују у народу.

У грађи постоји израз *сама саздана кост* и користи се за болесника који се од болести осушио и окорео (СР). Сличан израз *кост и кожа* користи се у савременом српском језику у значењу „врло мршав човек” (РМС).

Речник мали. У *Речнику малом* једина општа именица којом се именује оболели јесте *болесник*, а једина специфична именица је лексема *слепац*.

Имали смо, дакле, прилику да стекнемо увид у то какав је однос према болесним људима управо из назива који им се додељују. На болест се посматра као на нешто чега болесник треба да се стиди – он стално бива изврнут руглу и подсмеху. Друштво и средина у којој живе немају разумевања за њих и склони су да их лако отпишу. Због тога се болесне особе често осећају изопштеним из друштва. Тиме се још више појачава стигма према њима, па је самим тим и њима теже да признају да су болесни. Велику улогу у свему томе игра и медицинска непросвећеност народа тога доба.

4.2. Придеви којима се описују болесне особе. У овој групи налазе се придеви које смо, као и именице, поделили у две групе – опште и специфичне придеве који су постали од народних или стручних назива болести.

4.2.1. Општи придеви који описују болесне особе у Српском рјечнику. Од општих придева јављају се следеће лексеме: *аста*⁶⁶, *болежљив*, *болешљив*, *болесан*, *болестан*, *болећи*, *бон* (СР). Корен свих ових придева јесте лексема *бол*. Једини изузетак јесте турцизам *аста*.

4.2.2. Специфични придеви постали од народних или стручних назива болести у Српском рјечнику. У односу на именице којима се номинују оболеле особе, број придева у нашем корпусу је знатно већи. Они су директно изведени од назива одређених болести или

⁶⁴ Овде се мисли и на све остале екавске и ијекавске варијанте ове лексеме, као и на њихове изведенице (*слепота*, *шљепило*, *слепота*, *слепоћа*, *шљепота*, *шљепоћа*).

⁶⁵ Исто као и у претходној фусноти, с тим да овде имамо и фонетске варијанте са *в*, односно *х*.

⁶⁶ Према Шкаљић (1966: 316), (*х*)*аста* је персијског порекла и значи „болесник; болестан”.

од придева који описују оболеле и служе за грађење претходно наведених именица. У СР пронашли смо следеће придеве: *грозничав, метиљав, оспичав, клиновит, струњен, богињав, вашљив, ушљив, главобољан, губав, гутав, дробан, јектичав, килав, лишајив, лишан, матерничав, огњанит, огњевит, сврабљив, сипљив, шугав*. Као најпродуктивнији суфикс издваја се суфикс *-ав*. Испитујући деривациони систем придева са значењем људских особина на *-ав*, Р. Драгићевић (2001: 97–98) примећује да они типично означавају физичке особине, и то оне непожељне. „Значење типичног придева на *-ав*”, истиче она, „јесте значење истицања карактеристичном појединошћу. под том карактеристичношћу подразумева се део тела, израслина на телу и друго (квргав, чекињав, пегав)”.

Речник мали. У РМ пронашли смо следеће придеве којима се описује некакав човеков недостатак услед болести: *ћорав, једнооки, слеп, хром, кљаст* (сакат), *гербав, прокажени, глув, гушави, гушаћи, нем, сипотљив, српљив, сврбљиви, шугав*. Чак једну четвртину ове тематске групе чине придеви којима се указује на физичке недостатке човека. Њих можемо поделити на две групе. Прву групи чинили би они придеви којима се означава неки физички деформитет (*ћорав, једнооки, хром, кљаст, гербав*), другу групу они који означавају потпуно одсуство неког својства (*глув, слеп, нем*). У посебну групу сврстали смо придеве којима се потврђује особина мотивне именице, односно болести (*прокажени, гушави, гушаћи, сипотљив, српљив, сврбљиви, шугав*). О овом феномену да људски недостаци одувек привлаче више пажње него квалитети говори Р. Драгићевић (2010: 115–124). Придеви које смо навели значајни су јер нам показују да у РМ постоје болести као што су *проказа* (*прокажени*) и *сипња* (*сипотљив, српљив*), а које се не наводе као засебне лексеме.

Анализирајући именице и придеве којима се именују, односно описују оболели, прикупили смо велики број лингвокултуролошких података који додатно говоре у прилог томе како се болест доживљавала у народу. Ради лакше анализе, именице и придеве поделили смо у две групе – опште и специфичне. Опште именице и придеви указују на то да је особа болесна, али не знамо тачно од чега. Такве лексеме имају или неутралну или изразито пејоративну конотацију. Такви су примери попут *стрвина* и *мрлутина*, а то потврђују и речнички чланци у којима се види нарочито негативан став према болесницима. Под специфичним именицама подразумевали смо оне код којих јасно видимо од чега

болесник пати. Водећи се Шипкином поделом, овакве лексеме разврстали смо на оне које су постале према народном или стручном називу болести, затим према оболелом органу и на оне настале према недостатку који је последица болести. Испоставило се да су ове специфичне именице изразито негативно конотиране, односно у њима се може приметити негативан став према болесницима. Таква негативна конотираност може произилазити из мотивне лексеме која гради именицу или пак из суфикса. У грађи је пронађен и велики број придева, које смо на исти начин поделили у опште и специфичне. У њима је, такође, садржан одбојан став према болеснима. Придевима се најчешће указује на неку физичку особину, и то непожељну. Они могу описивати физички деформитет, затим потпуно одсуство неког својства или нам потврђују особину мотивне именице.

5. Вуков лексикографски поступак у *Српском рјечнику*

5.1. Територијално одређене болести.⁶⁷ У предговору *Српског рјечника*, Вук

овако пише:

...овога посла ради путовао сам кујекуда, као н. п. у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну гору. Да сам којом срећом могао отићи у Босну и у Херцеговину и у Косово и у Метохију, јамачно бих нашао још много знатнијех ријечи; али поред све моје жеље то се није могло. ... Код многијех које су ми се учиниле особите и свуда по народу непознате, назначивао сам гдје сам коју чуо или гдје се говори; али по томе не ће нико мислити да се оне *само* у онима мјестима говоре, н. п. ријечи које се говоре у Црној гори понајвише се говоре и онуда по свему приморју, а које се говоре у Херцеговини оне се највише говоре и по Црној гори и по другијем околинама њезинијем [...].

Дакле, територијална одређеност појединих лексема у речнику Вуку је свакако била од нарочитог значаја.⁶⁸ То пак не значи да се оне говоре само у тим крајевима и аутор речника то експлицитно наводи. Он, даље, наводи и да су му за поједина места други људи слали речи које се говоре у одређеним крајевима.⁶⁹ Вук је, скупљајући грађу за речник, боравио у разним крајевима.⁷⁰

У СР територијално одређени називи за болести су: *бадље, бобова куга, бодерж, бијела, биона, брнка, бубла, вашац, ваштица, вријед, врењак, врлесина, вртња, врући огањ, гринта, гута, дјетиња болест, дитиња болест, ђетиња болест, дјетиње, добрић, сврћи дроб, жива рана, живи огањ, задуха, заушнице, зла, зле длаке, злић, јектика, јарич, канков, кап, козице, колера, кратељ, матица, мјесечина, материца, метаље, метаљка, назеб,*

⁶⁷ У територијално одређене болести уврстили смо не само оне поред којих се налази територијални квалификатор него и оне које је Вук територијално означио у дефиницији лексема. Тако, на пример, лексема *бадље* није територијално маркирана, али се у самој дефиницији ове лексема наводи и други назив *зле длаке*, за њега аутор наводи да се тако говори у Рисну.

⁶⁸ Поједини називи за болести обележени су и са два квалификатора.

⁶⁹ „Код којијех ријечи стоји да се говоре у *Барањи*, оне ми је дао Г. Адам Драгосављевић; код којијех стоји у *Сријему*, од онијех сам гдјекоје ја купио а гдјекоје ми је дао исти Г. Адам Драгосављевић и покојни Аврам Панић парох Шидски; код којијех пак стоји у *Боци* или у *Рисну* или у *Грбљу*, и од онијех сам гдјекоје ја купио, а гдјекоје ми је дао Г. поп Вук Поповић и Вук Врчевић, обадва Ришњани” (СР: 1852).

⁷⁰ Љ. Стојановић (према Драгићевић 2018: 151) у *Хронолошком прегледу Вукових путовања и бављења у појединим местима* наводи да је до првог издања Рјечника Вук боравио у следећим местима: Тршић, Лозница, Карловци, Петриња, Београд, Нови Сад, Будим, Крајина (од Оршаве до Неготина), Панчево, Земун, Беч, Срем, Русија, а након 1818. године, проналазимо још и: Темишвар, Германија, Славонија, Крагујевац, Црна Гора, Приморје, Хрватска, Трст, Вуковар, Далмација, Берлин итд.

нахлада, ницина, оспа, остина, огањ, падавица, пијехња, пламеник, поганац, поганица, поганчина, пљуске, пошалица, подушнице, праница, пробади, провор, придори, пресега, протисци, проказа, рђава, роја, рора, рорина, рујба, руса болест, сараца, сраб, сичија, сјера, сјекавац, слаба, слепоћа, срчана, тижика, тјемењача, трављача, тресавица, трпија, трупац, трутови, уњкавица, уљезина, френка, френга, фрлесија, фрус, фрусин, хропња, хучац, црвен, црвени вјетар, шљепоћа, шљепота. Међу територијалним одређењима која се наводе у називима за болести проналазимо следећа места: Рисан (8), Дубровник (16), Далмација (3), Грбаљ (3), Земун (1), Паштровићи (2), Срем (14), Бока (10), Имоскоме (3), Црна Гора (17), Србија (2), Барања (2), Сарајево (6), Кривошије (1), Војводина (4), јужно (9), источно (5), западно (2), Црмница (1), Славонија (1), Херцеговина (2), Ваљево (1), Неготин (2). Проучавајући територијално маркиране лексеме у Вуком *Рјечнику*, В. Николић (2019: 338) примећује да је највећи број лексема Вук забележио на просторима данашње Црне Горе, Војводине и Хрватске.⁷¹ Такође, ауторка истиче и то да су највећи утицај на Вуков лексикографски рад имала његова путовања од 1834. до 1838. године, као и путовања током 1841. године (*ibid*). У тематској групи назива за болести највећи број одредница обележен је 1) у Ц. г. (17), 2) у Дубр. (16), 3) у Сријему (14), 4) у Боци (10).

Уочавамо још и то да се територијална маркираност појединих болести не мора заснивати на два или више различита назива за ту исту болест, већ то могу бити и фонемски дублети. Такви су називи и *ницина (мицина), протисли (протисци), (х)ропња, вучац (хучац)*.

Називи за болести могу се разликовати и у замени јата, па тако Вук наводи и екавски, ијекавски и икавски облик за *детињу болест – детиња, дитиња, дјетиња, ђетиња*. Такви су примери и *с(ј)ера, т(ј)емењача*.

5.2. Дефиниције у Српском рјечнику. Дефинисање неке лексеме у речнику представља захтеван посао са којим се сусреће сваки лексикограф. Дефиниције у речницима (према подели из Предговора РСЈ) могу бити различитог типа: описне, синтагматске, синонимске или комбиноване. Погледаћемо сада како је Вук као лексикограф решио ово питање.

⁷¹ Према њеном истраживању, највише одредница носи ознаку 1) у Ц. г., затим 2) у Дубр., 3) у Сријему, 4) у Боци, 5) у војв., 6) у Хрв., 7) у Рисну, 8) у Далм., 9) у Бачкој, 10) у Грбљу.

5.2.1. Структура и тип Вукове дефиниције. Сам назив Вуковог речника *Српски рјечник* истолкован њемачкијем и латинскијем ријечима говори о томе да је у питању тројезични речник. Свака лексема се најпре наводи на српском језику, а затим се квалификаторима *m.*, *n.* или *f.* обележава род именице. Уколико је лексема територијално маркирана, у загради се наводи место, а након тога следи превод лексеме на латински и немачки језик. Значење неке речи Вук објашњава дајући примере из којих се може стећи слика о тадашњем животу, обичајима, веровањима и сл. Уз поједине лексеме проналазимо и праве мале приче. Са друге стране, када Вук дефинише неку одредницу, ми видимо да он није баш најсигурнији око тога шта та реч конкретно означава. То се види у честој употреби неодређене придевске заменице *некакав* или поредбене речце *као*. На пример, одреднице *бадље*, *бадљеви*, *бадљи* дефинишу се као *некака* болест у очима, која се у *Рисну* зове *зле длаке*. *Гдекоји ваде бадље из очију; врлесина је некака болест у којој се кашље; дјетиња болест је некака болест, од које дјеца умиру (кажу да се у дробу зачне); кокошињи мрак је као очиња болест, од које човјек у вече не види ништа; трављача је некакав зли пришт, за који се говори да је кугина сестра: има црн врх.*⁷² Због немогућности да тачно и детаљно дефинише поједине болести, Вук у оваквом типу дефиниције често упућује на синониме или различите варијанте лексеме користећи се квалификаторима *v.*, *vide* или *cf.* Употребом скраћенице *cf.* Вук указује на постојање извесних нијанси између одређених парова синонима (Николић 2019: 330). Такве комбиноване дефиниције, које у себи садрже и опис и синоним на који нас аутор речника упућује, подробније дефинишу неку одредницу. Такође, у корпусу су пронађене и синтагматске дефиниције: *срчаник – 3) болест код мале дјеце у грлу; фрлесија – назеба велика; фрус – чибуљица у дјеце по лицу; кокошињак – болест на прсту у руке; мјесечина – женско вријеме; непоменуше – некаке красте на дјеци; црвен – 3) као црвен чир; подраст – некака болест* итд. И овде примећујемо Вукову несигурност око дефинисања. Тако за *подраст* не добијамо никакве прецизне информације, осим да је то врста болести, али каква тачно – не знамо. Највећи број дефиниција у нашем корпусу представљају синонимске, односно упућивачке дефиниције. У њима нема никакве дефиниције ни примера. Наводи се род одреднице, њен превод и затим се упућује на синоним који је већ обрађен. Међу примерима за овакав тип дефинисања лексеме проналазимо следеће: *асна cf. оспа; велика боља cf. гора; бијела cf. биона; буба 2) cf. живина*

⁷² Примере подвукла С. М.

(1); *богиње vide оспице; вријед vide непоменик; задуха vide сипња; зла vide рђава* итд. Симптоматичан је пример *мицине*, тј. *ницине*, где се обе одреднице упућују једна на другу, али се ни у једној не налази дефиниција нити пример. Више о овој лексеми налазимо под одредницом *мица*, где се даје пример бајалице којом се она лечи, али ништа више од тога. Велики број територијално маркираних лексема обрађен је тако што се једном одредницом упућује на другу. То чак не мора ни бити синоним у правом смислу те речи, већ је то углавном само њен фонетски или морфолошки дублет. У грађи постоји неколико одредница које не садрже ни дефиницију нити примере употребе. Поред њих стоји скраћеница за ознаку рода и превод на латински и немачки језик. На пример: *бобова куга, вранц, гипкање, сврабање, сјера, хрипање, хучац, канков* итд. Овакве случајеве Вук је образложио у Предговору *Српског рјечника*⁷³ (1852): „Код којијех ријечи овдје нема значења, оне кад сам први пут чуо нијесам га уза њих записао мислећи да га нећу заборавити, а послије га се нисам могао опоменути; али сам их опет наштампао мислећи да ће им послије бити лакше наћи значење него њих саме.”

Већ смо помало говорили о компоненцијалној анализи и продуктивности одређених сема.⁷⁴ Семе имају важну улогу у дефинисању неке лексеме јер, као што смо рекли, нису све истог ранга и степена општости.⁷⁵ Оне најопштије и најважније наводе се на самом почетку дефиниције, а за њима иду оне које су мање опште, па све до специфичних. Грамема, као категоријално-граматичка сема, носи општу граматичку информацију о категоријалној припадности лексеме (Гортан-Премк 1997: 11). Како наш корпус у највећем броју чине именице, онда би све грамеме означавале предмете и појаве. Испод грамеме по општости следећа би била архисема и она се у компоненцијалној анализи увек наводи прва јер носи информацију о припадности лексеме некој широј тематској групи речи (Гортан-Премк 1997: 43). По том принципу би требало да све лексеме из наше грађе имају архисему *болест*. Међутим, у пракси то није тако. Од архисема пронашли смо следеће: *болест* (18),⁷⁶ *чибуљица, бол, ране, красте, пришт*.

⁷³ Странице предговора у издању *Српског рјечника* који смо користили за потребе овог рада нису нумерисане.

⁷⁴ Исп. поглавље Класификација лексема на основу начина номинације болести.

⁷⁵ Више о хијерархијској организацији семске структуре лексема исп. Драгићевић 2010: 70–72.

⁷⁶ Овако мали број архисеме *болест* на први поглед је неочекиван, с обзиром на то да се у грађи налази преко 200 лексема које означавају називе за болест. Међутим, када погледамо да је број описних дефиниција у односу

Проучавајући структуру Вукове дефиниције, приметили смо да је да је готово најкоришћенија сема (готово да се налази у свим дефиницијама) она сема која се тиче локализације саме болести, односно органа или места на ком се испољава – у *очима, на оку, на нози одоздо (на табану), у дробу, по глави, на језику, на прсту у руке, на срцу, на оку, испод вилице, доле на ногама, по образу, у глави, око уста, у трбуху, по лицу* итд. Важне семе су сема манифестације болести (симптома) – *изиђе на нози одоздо (на табану) па сврби; болест у којој се кашље; болест у којој отеку зглавци у ногу и у руку*; затим сема исхода – *од које дјеца умиру; и послије буду килави; од које човек у вече не види ништа*; сема популације коју захвата – *у жена, многа деца, на дјеци, у дјеци, у дјеце, у мале дјеце*, сема величине – као *мала* *чибуљица*, *красне велике* и *мале*.

5.3. Још понешто о болести у Српском рјечнику

5.3.1. Придев/придевска заменица + лексема болест. Да бисмо боље увидели како се именица болест представља у СР, анализираћемо придевске речи које стоје уз њу. У зависности од тога на који начин описују лексеми *болест*, придевске речи смо поделили према следећим критеријумима:

- а) информације о популацији коју болест захвата: *детиња, дитиња, дјетиња, ђетиња, дечја*.
- б) информације о дужини болести: *дуга, удуготежила*.
- в) информације о озбиљности болести: *велика, невиђена, мала, тешка*.
- г) информације о органима или деловима тела које болест захвата: *очиња, зубна, очна, нервна, венерична, кожна*.
- д) информације о преношењу болести: *заразна*.
- ђ) информације о пореклу настанка болести: *вирусна, паразитска*.
- е) информације о манифестацији болести: *некака, дебела, суха, кака, каква, некаква*.
- ж) информације о току болести: *акутна*.

на синонимске много мањи, онда је овакав број оправдан. Такође, у многим дефиницијама нема архисеме *болест*, али се у преводу на латински и немачки јасно види да у питању јесте врста болести.

На основу овако распоређених придевских речи, о болести се може закључити следеће: а) основна популација која обољева јесу деца; б) болест дуго траје; в) углавном је болест озбиљна, али и не мора бити; г) захвата различите органе (очи, зубе, нерве, полне органе, кожу); д) може се преносити полним или неким другим путем; ђ) болест може брзо настати, самим тим се тако и лечити, а може настати од вируса или паразита; е) болест може бити недовољно дефинисана и одређена, али може имати и придеве који описују симптоматологију; ж) болест може бити акутна.

5.3.2. Лексема *болест* + придев/придевска заменица. После именице *болест* придеви који се јављају јесу *ова* и *полна*. Придевска заменица *ова* не доноси нам неке значајне податке, док придев *полна* можемо сврстати у оне информације које се тичу места и органа које болест захвата, али и начин на који се она преноси.

5.3.3. Придев/придевска заменица + лексема која означава назив болести. Примери: *мала* (чибуљица), *некаке* (ране), *некакве* (красте), *некаке* (бубине), *магарећи* (кашаљ), *водене* (красте), *зли* (пришт), *некака* (чибуљица), *црвен* (чир), *црни* (пришт). Наведени примери показују да и у овим случајевима конкретних болести придев уноси неку неодређеност. Вук као лексикограф зна да она постоји и као таква треба се наћи у речнику, али његову несигурност око тога шта нека болест конкретно јесте можемо приметити због придевских речи које претходе именицама (*некаке, некакве, некака*). У њима може бити исказан и став заједнице према овој пошасту (*зли*) или манифестација симптома (*водене, магарећи, црвен, црни*).

5.4. Примери у Вуковим дефиницијама. Бирајући примере којима ће поткрепити неку одредницу, Вук је одлучио да то буду стихови из народне поезије или пак кратке народне форме попут клетви, заклетви или пословица. Онда када то није случај, он као лексикограф бира једноставне изразе које се користе у народу – *пада од горе, стегле ме пробади, ужегао се огањ у њему, ово је добро од огња, изишли иклопци по њему, стегли дијете срчаници, навукло му се метаље на око, подишао вучац*.

У корпусу су, као пример за неку болест, пронађене клетве.

Губа га разгубала!
Губа вас поморила! (клетва козама)
Капља те згодила!

*Живина га расточила!
Поганац га шиноу!⁷⁷*

Пронађена је и заклетва *Тако ме гринта не јела!*⁷⁸

Од пословица пронашли смо следеће:

*Матица је невиђена болест, ма је тешка, јад је убио!⁷⁹
Купи као куга ћецу!
Не избива као куга из Сарајева!*

Као примери узимани су и стихови из народне књижевности. Вук је за пример *горице* узео стих *Ана ј' моја од горице бона* из песме *Снаха Јелена и дјевер Павле*⁸⁰. Из Ерлангенског рукопица, старог зборника народних песама који датира још из 1720. године, Вук бележи стих *Кад морија Мостар поморила!*⁸¹ Испод одреднице *огањ* налазе се стихови из народне песме *Љуба Ивана Задранина*:⁸²

*Од јада га забољела глава!
А врх тога огањ и грозница.*

Болести су представљене као нешто магично, зло, нешто што долази од горњих сила, дакле – као нешто недовољно разумљиво, па је народ био склон да о њима смишља различита предања и митове. У таквим причама болест је антропоморфизована – она има све одлике човека и тако се понаша. Најсликовитији приказ налазимо под одредницом *куга*

⁷⁷ Вук (НСП 1836: 258) у загради после дате пословице објашњава да је то као мала клетва, коју најчешће говоре жене, али да он не зна шта је заправо *поганац*.

⁷⁸ Да се клетва не би обистинила, смисао се ублажује речцом *не* (Кнежевић 2009: 9).

⁷⁹ Вук је ову пословицу забележио у Црној Гори. Анализирајући језик Вукових пословица, Д. Ћупић (1981: 147) примећује да је *ма* овде у значењу *али*.

⁸⁰ *Српске народне пјесме, скупио их и на свјет издао Вук Стефановић Караџић*, књига прва, у којој су различне женске пјесме, државно издање, Биоград, Штампарија Краљевине Србије, 1891, 593–596.

⁸¹ Како примећује В. Ћоровић, мостарске куге ушле су и у народну поезију, која им је дала катастрофалне размере. У *Ерлангенском рукопису* налазе се две песме сличног почетка: *Кад морија помори Мостара | Поморила и старо и младо, | Раставила и мило и драго* и *По Мостару куга поморила | Поморила и младо и старо*. У збирци Николе Кашиковића једна песма почиње овако: *Кад је Мостар куга поморила | У Мостару нико не остаде | Разма једна сиротица Мара | И у Маре два нејака сина* (Ћоровић 1933: 20).

⁸² *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића*, САНУ, Одељење језика и књижевности. Пјесме јуначке средњијех времена, књига трића, Београд, 1974.

(СР) и ту се експлицитно наводи да „Срби кажу да је куга жива као жена (то особито доказују они коју су лежали од ње)”. Читајући опис ове болести, сазнајемо да она, као и људи, носи одевне предмете (обично је то бела марама), а може и да комуницира са њима – од њих захтева да је носе куд она пожели. Куге имају земљу у којој живе, па их Бог шаље међу људе да би их казнио кад греше или раде зло. Оне се боје злих паса и од њих многе и страдају. Пошто куге изазивају страх у људима, они покушавају да их умилостиве и зову је *кума*. Због тог страха не смеју се оставити неопрани судови јер она може доћи у кућу и, уколико судови нису опрани, она их све изгребе и отрује. Када куга мори, неки то користе да би крали, јер плашљиви људи не смеју да изађу из куће и да гледају ко је и шта је када се нешто чује или када пси залају. На основу оваквог описа, закључујемо да је куга у потпуности представљена као човек, али има и неке натприродне способности и моћи.

Оваква персонификација болести није својствена само нашем народу, већ је тако и код Грка и Римљана који персонификују беснило, лудило, грозницу. Болести, као и људи, могу имати породице или дружине. Чајкановић наводи пример Индоаријеваца, код којих Грозницу прати брат Слабост, сестра Кашаљ, стриц Оспице, а код Руса Грозница има многобројне сестре (Чајкановић 1994: 300–301). У СР се за *трављачу* наводи да је то некакав зли пришт за који се говори да је кугина сестра, док се за *мицу* наводи бајалица⁸³ којом се она лечи, а која гласи овако: „У мице девет мужева, свијех девет отишло на војску, од девет дошло осам, од осам седам, од седам шест, од шест пет, од четири три, од три два, од два један, од једног ниједан. „Бјежи мицо, посјећ' ћу те! – Не сеци ме, побјећи ћу” (СР 1852: 360).

Такође, о болести се и на дубљем нивоу мишљења говори као о човеку и то, такође, видимо из примера. За то је заслужан механизам мишљења који се зове појмовна метафора. У примерима се наводи да болест има способност да једе (*Тако ме гринта не јела*), може да се убије (*Матица је невиђена болест, ма је тешка, јад је убио!*), може да удари (*кихавица кад удари као редња*⁸⁴). М. Ивић (1999: 155) примећује да се за болест као појаву везује семантичко обележје „агентивна” и тиме јој се отвара могућност да ступи у позицију

⁸³ Лексема *бајалица* може имати више значења: **1.** особа која баје. **2.** празноверица. **3.** басма (РМС).

⁸⁴ Општи народни назив за сваку заразну болест која има тенденцију ширења на већа пространства био би: мора, редња, покор, епидемија (Катић 1987: 97).

реченичног субјекта. Наводећи пример чуме која мори, Ивић бележи да болест неком њој својственом силом успева да нешто чини – да мучи човека или чак да га убије (ibid).

И да закључимо. Више од половине лексема из нашег корпуса (105) Вук је територијално маркирао, односно означио подручје ком је та лексема својствена (то, наравно, не значи да се она не користи и у другим крајевима). Највећи број лексема говори се у Црној Гори, Дубровнику и Срему. Такво територијално раслојавање утиче и различиту употребу јата и на појаву фонетско-морфолошких дублета.

Када су у питању дефиниције, није свака болест у *Рјечнику* прецизно описана. Вук је, дефинишући лексеме из тематске групе болести, често користио речи којима је указао да није баш сигуран око тога шта нека болест јесте, како се испољава или лечи. Придевске речи које стоје уз лексеме које означавају називе за болести говоре о дужини и озбиљности болести, популацији која најчешће обољева, које органе или делове тела захвата, како болест настаје и како се преноси, али и какав је њен ток и симптоматологија. Оне лексеме које јесу детаљније обрађене углавном су оне од којих обољева велики део популације, дакле, типичне, или пак оне за које се везује неко предање или мит. Највећи број дефиниција у нашој грађи јесу синонимске, односно упућивачке дефиниције. Вук је у дефиницијама најчешће прескакао архисему, а оне које су му биле важне приликом дефинисања јесу семе које се тичу локализације болести, манифестације и популације коју захвата. Такође, поједине речи уопште нису дефинисане, већ је дат само њихов превод.

Како је овај речник настао на основици народног језика, тако су и сами примери из народа. То могу бити стихови из народне поезије, кратке народне форме (пословице, клетве, заклетве) или просто изрази које су се тада употребљавали. Из њих се, такође, може извући сликовита представа о појму болести у овом речнику. У ту слику уткана је срж онога како српски народ доживљава болест. Она је потпуно антропоморфизована посредством појмовне метафоре, што говори у прилог томе да се болест као нешто што је тада било апстрактно и нејасно своди на нешто конкретно и познато како би се боље објаснило и разумело.

6. Синонимија

6.1. Синоними у Српском рјечнику. У Вуковом Рјечнику проналазимо више синонима лексеме *болест*: *болезања, бољећица, болешина, бољешчина, болинак, боља*⁸⁵, *бољетица*⁸⁶. Оно што се прво примећује јесте да су у питању експресивно обојени синоними. То показује какав је став човека према оваквој појави. Аугментативи *болезања, болешина, бољешчина* добили су пејоративни призвук и негативну конотацију – на тај начин се *болест* приказује као страшна и озбиљна појава које се човек плаши и од које тежи да се заштити и склони: „А Бог пусти страшну болезању, болезању, страшну срдобољу” (СР). Од неутралних лексема какве су *бол* и *болест* творе се деминутиви и хипокористици *бољећица, болинак, боља, бољетица*.⁸⁷ Начин поимања болести је исти, али је идеја да се народ умилу болести да би га заобишла и била блага према њему. Проналазимо и лексеме *морија, мараз, проилица, редња*, које немају значење тачно одређене болести, већ означавају епидемије, поморе или унутрашњу нелагоду.

Пишући о томе какво место заузимају термини у лексичком систему, Д. Гортан-Премк (1997: 122) сматра да су „термини, опет због свог семантичког садржаја и због природе термилошких система, неспособни за развијање синонимије”.⁸⁸ Уколико до тога и дође, каже она, то је углавном резултат паралелне употребе једне речи различитог порекла. И то би требало да буде тако јер термин треба да тежи термилошком, а не општем лексичком систему. Стога он мора бити кратак, прецизан, недвосмислен. Ипак, када говоримо о пучкој терминологији, она ће бити негде на граници ових двају система. Зато је у корпусу пронађен велики број синонима којима се означава једна иста болест. Највећи број синонима имају оне болести које су у то време биле честе и распрострањене, па тако за богиње бележимо и *козице, клини, мрасе, непоменуше, остице, красте, пљускавице, пљуске, пљускаче, шеше*; епилепсија се још назива *велика болест, велика боља, падавица, горска*

⁸⁵ У СР *боља* се примарно дефинише као хипокористик именице *бол*, док је у секундарном значењу са придевом *велика* врста болести.

⁸⁶ *Бољетицу* Вук дефинише као „рана каква на телу која сама од себе изађе” (СР).

⁸⁷ За разлику од деминутива и хипокористика које смо навели, лексеме *бол* и *болест* не садрже форманте субјективне оцене, те их из тог разлога сматрамо неутралним. Ове две лексеме могу се наћи у синонимском односу и то бележи РМС – у свом трећем значењу лексема *бол* означена је као синоним лексеме *болест*, али у народу и песничком језику (на то указују квалификатори нар. и песн.).

⁸⁸ О карактеристикама идеалног термина пише и Д. Шипка (1998: 151) наводећи несинонимност као особину да се остварује веза појма само с једним термином унутар једног предметног поља.

болест, гора, горица, врас, фрас, детиње; за астму се може рећи и *јектика, задуха, зла, суха болест, сушица, рђава, сичија, сипња, пијехња, хропња, хропотиња, чичија, тижика*; сифилис је и *вранц, врењак, френга, френка, врења, шкрљево*; тифус – *брнка, пламеник, црвени вјетар, врућица, ватруштина, поганчина, пошалина*; канцер – *буба, живина*⁸⁹, *гринта, жива рана, мицина, ницина, поганац, црвен, црнац, црњ*; дизентерија – *сјера, сера, слаба, срчана, срдобоља*⁹⁰, *сараца, трбобоља*; прехлада – *балабан, врлесина, назеба, кихавица, нахлада, уњкавица, фрлесија* итд. Међу овим синонимима разликујемо лексеме домаћег и страног порекла: *горица – фрас; сушица – сичија; врућица – брнка; слаба – сараца* итд.

6.1.1. Синонимија територијално раслојених назива за болести. Територијална раслојеност појединих назива на болести указује нам на постојање синонима једне исте болести. У зависности од места, једна болест могла се називати различитим именима. Свакако да обичан човек тог времена није могао знати медицинске термине, те је посегао за народним именовањем одређене болести. Тако се, на пример, *бадље* у Рисну зову *зле длаке*. Пажњу нам привлачи то да лексема *бадље* није територијално маркирана у речнику, па се не може са тачношћу тврдити у којима се местима та очна болест тако назива. Док је *вашица* назив који се користи у Срему, *ваштица* се употребљава у Сарајеву, а оба назива односе се на територијално неодређену лексему *вашица*. *Врењак* се као полна болест понајвише распространила по Пожаревачкој нахији и тамо се назива двојако – *френга* или *френка*.

Највећи број назива у зависности од територије на којој се говори постоји за *оспице*, тј. *богиње*. Ти називи су: *живи огањ* (у Грбљу), *козице* (у Барањи), *руса* (у Црној Гори), *тјемењача* (јужно), *уљезина* (у Боци). Сви ови називи реферишу на исту болест, а то су богиње (оспице или красте), које се јављају првенствено на глави или на лицу. Мало мање територијално ограничених синонима јавља се и код лексеме *пришит*: *злић* (у Дубровнику), *поганац* (у Црној Гори), *трављача* (у Имоскоме). Велики број територијалних синонима за једну болест указује на распрострањеност и значај неке болести. Људи су се у различитим крајевима сусретали са једном истом болешћу, али су је друкчије називали.

⁸⁹ Р. Катић (1987: 58), осим *рака* и *карцинома*, бележи и значење „свака рана која тешко зарашћује”. Такође, може обележавати и нека друга обољења (старе гнојне ране, кожни антракс, гасну гангрену, итд.).

⁹⁰ Према Р. Катићу (1987: 30), назив *срдобоља* може се односити и на неко инфективно обољење дигестивног апарата (салмонелоза, акутна бактеријска тровања, дизентерија итд.).

6.2. Синоними у Речнику малом. Већ смо писали о броју лексема које су пописане у *Речнику малом*, као и о њиховим домаћим еквивалентима. То указује да је аутор речника наводио више синонима једне преведенице. Прелиставајући речник, увиђамо да је он то чинио тако што је лексему наводио у загради или без ње. Р. Драгићевић (2015: 121–122) наводи да се на тај начин може сазнати понешто и о лексичкој конкуренцији „јер лексеме у загради представљају синониме који су у експанзији (неологизме), или оне који полако узмичу (будући архаизми)“.

У нашој грађи пронађено је осам болести које имају контактне синониме. Као синоними лексеме *болест* наводе се *болезн* и *немоћ*, а од ових именица могу се градити лексеме *болесник*, *болен*, *немоћан*.⁹¹ Милановић (2014: 352) примећује да је у 18. и 19. веку ова врста синонима била уобичајена лексичка појава у различитим стиловима, те не чуди што се јављају и у речнику. У другом раду под називом *Семантичка и творбена конкуренција у посрбицама предвуковског периода* аутор покушава да пронађе разлог за постојање великог броја синонима у делу једног аутора:

Док је све претходне разлоге за појаву синонимних решења лако објаснити у ширем контексту развоја српског књижевног језика, тешко је наћи ваљану мотивацију за језичко варирање истог садржаја у делу истог аутора. Једно од решења на ово питање могло би се наћи у утицају различите домаће и друге словенске литературе коју су читали у актуелном тренутку, уз напомену да очигледно није постојала свест о потреби за стабилизацијом лексичког система посрбица, већ да је нуђење већег броја решења пре сматрано за квалитет но за ману језика и стила (Милановић 2013: 230).

Контактни синоними лексема које означавају болести: *ћушка*, *заушница*, *заушеније*; *бедро-чреслобоља*, *леђобоља*, *кукобоља*; *оток у герлу*, *герлобоља*, *гортанаја болезн*; *полуђење*, *безумствованије*, *неистовство*; *шуга*, *свраб*, *сврбеж*; *жутица*, *жутеница*; *грозница*, *тресавица*. Напоредо се дају синоними: 1. од којих обе лексеме могу бити домаћег порекла, само су творене на различите начине (*жутица*, *жутеница*; *грозница*, *тресавица*; *ћушка*, *заушница*), 2. од којих је једна народна, а друга славенизам (*заушница*, *заушеније*; *леђобоља*, *бедро-чреслобоља*), 3. од којих је једна народна, а друга турцизам (*свраб*, *шуга*),

⁹¹ Занимљиво је како аутор као синониме наводи различите врсте речи: једну именицу (*болесник*) и два придева (*болен*, *немоћан*).

4. од којих су сви синоними славенизми (*полуђење, безумствованије, неистовство; герлобоља, гортанаја болезн*).

У речнику проналазимо и синониме придева: *гушави, гушаћи; сврбљиви, шугави*.

Када је у питању синонимија у *Српском рјечнику* и *Речнику малом*, можемо закључити следеће. Иако би лексеме које означавају називе за болести требало да припадају терминолошком лексичком фонду, оне се заправо налазе на граници двају система – терминолошког и општег. Самим тим, то значи да оне могу имати синониме и тада су ближе општем лексичком фонду. Када једна болест има више синонима, то значи да је она честа, распрострањена и народу добро позната. Због тога се у обама речницима јавља велики број синонима једне болести.

У *Српском рјечнику* лексема *болест* има седам синонима и они су експресивно обојени. Та експресивност може ићи у два смера: у питању могу бити аугментативи и пејоративи, који имају негативну конотацију и представљају болест као нешто озбиљно и страшно, или пак хипокористици и деминутиви, који имају улогу да се човек умили болести како би она била блага према њему. Велики број синонима у овом речнику настаје као резултат територијалног раслојавања. Синоними могу имати и различито порекло, од којих је најчешће један домаћег, а други турског порекла.

Са друге стране, у *Речнику малом* јављају се напоредо дате лексеме, тзв. контактни синоними. Аутор речника наводи више варијанти једног истог лексичког садржаја, вероватно у складу са литературом која је могла бити домаћег или неког другог словенског порекла. То указује на непостојање потребе за стабилизацијом лексичког система. Синоними који се наводе у овом речнику такође могу бити различитог порекла, и то су најчешће случајеви када је једна лексема домаћег порекла, а друга славенизам.

7. Полисемија⁹²

7.1. Полисемантичка структура назива за болести у Српском рјечнику. У нашем корпусу пронађене су и моносемичне и полисемичне лексеме. Број моносемичних лексема за називе болести много је већи од оних које су полисемичне. Полисемичних лексема има 35, док су све остале моносемичне (172). То је сасвим природно и очекивано с обзиром на то да су у питању лексеме које су ближе терминолошком него општем лексичком фонду.⁹³

Међу оним лексемама које имају више значења у СР пронашли смо следеће: *балабан, бијела, буба, главобоља, гора, горица, гута, живи огањ, живина, жутица, жућаница, злић, кап, кила, кокошињак, матица, материца, мјесечина, метаљка, непоменуше, огањ, пљускача, поганица, потрагуше, пољак, праница, прање, рикавац, сараца, с(в)раб, срчаник, т(ј)емењача, трutowи, хропња, црвен*. У питању су они називи за болести који су народног порекла, дакле – они који су ближи општем лексичком фонду него терминолошком. Стога је и очекивано да ће управо оне имати више значења.

7.1.1. Лексеме које у примарном значењу означавају болест. Од 36 вишезначних лексема у примарном значењу болести јавља се 16 лексема (*балабан, бијела, главобоља, живина, жутица, живи огањ, злић, кила, краста, непоменуше, потрагуше, праница, рикавац, сараца, сраб, свраб, темењача, тјемењача, хропња*). Иако примарно означавају називе за болести, у свом секундарном значењу ове лексеме могу означавати и друкчије појмове – биљке, животиње, људе, симптоме или знакове болести, органе или делове тела, разне предмете итд. За развитак секундарног значења у којем се спомиње човек значајна је сема колективне експресије, па се тако *балабан* у једној народној песми користи као погрдна реч за човека, док је *злић* првенствено пришт, а тек онда зликовац. Секундарна значења могу се развити на основу семе боје – *жутица* је примарно назив болести, а у секундарним

⁹² Лексема *полисемија* има два значења: она може означавати вишезначност (способност лексеме да има више значења), али и заједничко име за механизме којима се полисемија остварује – метафора, метонимија, синегдоха и платисемија (Драгићевић 2010: 129). Ми ћемо се у овом поглављу бавити обама значењима.

⁹³ Л. Згуста (према: Драгићевић 2010: 129) запажа да су чак и стручни термини чешће полисемични него што би се испрва помислило (нпр. *карбуратор* (1) у *аутомобилском мотору, расплињач*; (2) *постројење за производњу карбурираног воденог гаса*).

значењима је и дукат, наранџа, крушка, мало чађаво платно. Сема облика преноси се када је у питању секундарно значење *киле* – грудва снега. *Сараџа* је у свом основном значењу људска, а у секундарном коњска болест. У секундарним значењима назива за болести могу се наћи и зооними (пас, рак, буба, свиња).

7.1.2. Лексеме које у секундарном значењу означавају болест. Када су у питању лексеме чије је секундарно значење назив болести, ту проналазимо 20 назива: *буба, гора, горица, гута, жућаница, кап, клини, кокошињак, матерница, матица, мјесечина, метаљка, огањ, пљускача, поганица, пољак, прање, срчаник, трutowи, црвен*. Ситуација са развојем значењем је слична – исти појмови који су се могли наћи у секундарним значењима малопре, сада се могу наћи у примарном. Такође, и код ових лексема у примарном значењу могу се наћи животиње, биљке, места, органи или делови тела, човек, боја.

Примећујемо и то да је највећи број вишезначних лексема домаћег, словенског порекла. Само три лексеме су страног порекла: *гута* (итал.), *сараџа* (тур.), *балабан* (тур). Дешић (према: Миланов 2017: 65) наводи да је полисемија карактеристика домаћих речи, а Гортан-Премк (1997: 41), наводећи да су моносемичне само специјалне речи, попут термина, говори и о туђицама јер су „семантички још неадаптиране”.

Секундарна значења формирају се на основу примарног и у вези са тим Апрејан говори о радијалној, ланчаној и радијално-ланчаној полисемији (према: Драгићевић 2010: 133). Када сва секундарна значења настају из основног, односно примарног значења, у питању је радијална полисемија. Пример за то била би лексема *црвен*, која у свом примарном значењу означава боју. Та компонента била је важна за настанак секундарног и терцијарног значења, а која се односе на врсте болести (2. шарлах⁹⁴, 3. као црвен чир). Ланчана полисемија подразумева да се из примарног значења развија секундарно, из секундарног терцијарног итд., али је у језику таквих примера мало и у корпусу нисмо пронашли ниједан пример који би то потврдио. Трећа могућност је комбинација радијалне и ланчане полисемије. Према нашој грађи постоје примери само радијалног развијања значењске структуре једне лексеме.

⁹⁴ *Шарлах* се у РМС дефинише као „опасна заразна, најчешће дечја болест scarlatum (тако названа због црвених пега којима се оспе коже оболелог)”.

7.2. Механизми полисемије. Проучавајући називе за болести и њихову полисемантичку структуру, увиђамо одређене механизме којима лексема из ове тематске групе добијају своја имена или шире своја значења. О њима је већ донекле било речи, али сада ћемо то допунити.

7.2.1. Лексичка метонимија. Према дефиницији коју нуди Р. Драгићевић (2010: 167) лексичка метонимија је „способност многих чланова једне тематске групе лексема да по истом моделу преносе своја имена на друге појмове из истог домена стварности на основу неке логичке везе међу њима”. На основу ове дефиниције можемо говорити о регуларности метонимије, а самим тим и о метонимијским формулама. Издвајамо најчешће формуле:

1. Животиње као узрочници или преносиоци болести → назив болести: *буба, срдомаси* (врста црва). Оваква врста везе је узрочно-последична.
2. Орган који оболева → назив болести: *бијела, биона* (беоњача), *далак* (тур. слезина), *материца, матерница, матица*⁹⁵, *срчаник* (жила која повезује срце и гркљан).
3. Симптом, знак или последица болести → назив болести: *бодеж, красте, свраб, срџ, огањ*.

У вези са метонимијском формулом да животиње могу бити узрочници или преносиоци болести, запажамо следеће. Зооними они имају значајну улогу у именовању и разумевању болести. У нашој лингвокултуролошкој заједници стереотипи о животињама су двојачко обојени – они истовремено могу бити и заштитници од болести, али и њихови проузроковачи. Јунгбауер (према: Чајкановић 1994: 299) сматра да се демони болести јављају и у животињском облику: „У скаскама многих народа налази се схватање да су животиње непријатељи човека, који му доносе болести, док су му биљке пријатељи, јер га од сваке болести лече.” Ово свакако јесте истина и то ћемо видети на примеру СР, али најпре ћемо споменути њихову добру, заштитничку страну. Под одредницом *вук* као примарно значење наводи се зооним, а као секундарно антропоним *Вук*. О овом секундарном Вук пише овако: „Кад се каквој жени не даду дјеца онда надјене дјетету име Вук, јер мисле да им дјецу вјештице једу, а на вука да не ће смјети ударити (за то су и мени овако име надјели).” Са

⁹⁵ У РМС 9. значење лексема *матица* означава се као покрајинско и дефинише као „материца; матерично обољење.”

друге стране, животиње се доживљавају као хтонска бића. Новокмет (2020: 159) истиче да таква негативна конотација утиче на то да се у њиховој секундарној реализацији (према метонимијској реализацији) нађу називи за болести. Међутим, у нашој грађи само су два таква примера – *буба* 2) *der Krebs, carcinom, carcinoma* cf. живина и *срдомаси*. Одреднице *рак*⁹⁶ и *метиљ* (иако су у описним речницима српског језика обрађене са примарним значењем животиње, исп. РМС и РСЈ) у Вуковом *Рјечнику* дефинисане су као моносемичне лексеме са значењем болести. Као узрочник болести јавља се вук – када трудна жена једе месо од овце или од козе, коју је вук јео, онда по њеном детету, кад се роди, изађу ране које се зову вукоједина (СР). У називе болести уткане су и животиње, па тако бележимо примере попут *козице, кокошињак, кокошињи мрак*. Болест *поганица* наведена је као секундарно значење, док примарно означава змију, односно то је еуфемизам за змију.⁹⁷ И у примерима којима Вук поткрепљује значење налазимо зоониме. *Непоменуше* су некаке бубине у дјечи, дјетиње глисте (СР), а *срдомаси* црви некаки. Негативну конотацију црва у српском језику Новокмет (2020: 160) објашњава семом величине које се у значењу односи на *бацил болести*.⁹⁸

7.2.2. Лексичка метафора. Под лексичком метафором подразумева се „пренос имена с једног појма на други на основу сличности” (Драгићевић 2010: 148). Таква сличност никада није комплетна, већ се заснива на одређеној компоненти. Тако се, на пример, сема изгледа пренела у назив *рак* (засечен тумор подсећа на крабу са испруженим ногама).

7.2.3. Понављање истог творбеног модела. Као продуктиван начин за ширење полисемантичке структуре једне лексеме издваја се понављање истог творбеног модела. Тако *жутица* може бити и дукат, врста наранџе, крушке и чађаво платно. Ова значења нису повезана једно са другим, већ су настала засебно по принципу боја као мотивна база + суфикс *-ица*. *Матица* може бити краљица пчела, али и средина речног корита где је струја најјача и где је вода најдубља, мајдан, саборна црква, па тек онда болест; *пољак* може бити

⁹⁶ Новокмет (2020: 159) наводи да је назив за ову болест наводно настао још у 17. веку, на основу изгледа тумора који је, након засецања, мрежом вена подсетио на крабу са испруженим ногама.

⁹⁷ Поганица 1) (у Ц. г.) Euphemismus für die Schlange: ујела ми овцу *поганица* (СР).

⁹⁸ Гмизавци су нечисте животиње, а многи су ђаволска творевина. Већина њих је отровна, а по људе су опасни и због тога што могу да живе у њима. Према народних веровањима такву способност поседују змија, жаба, корњача, гуштер, црв влашњак, лептир и неки други инсекти. С гмизавцима, као опасним и штетним животињама, повезани су разноврсни ритуални обреди њиховог истеривања, као и многобројне забране и облици заштите од њих (Гура према Новокмет 2005: 208).

радник у пољу (пољар), болест, али и припадник пољске националности (*Пољак*); *срчаник* је и трава којом се лечи срдобоља, гвоздени клин и болест итд.

7.2.4. Појава слична платисемији. У корпусу је пронађен и пример лексеме *морија* и она се изједначава са кугом. Вук ове лексеме посматра као синониме, а и у другим речницима (ЕР, РМС) лексикографи поступају на исти начин. Међутим, М. Ј. Батут у делу *Грађа за медицинску терминологију* (1887) *морију* изједначава са *помором* и коментарише да Вук тумачи као кугу, али погрешно. Овакав случај, када се уместо ужег појма користи шири појам (уместо хипонима хипероним) Гортан-Премк (1997: 64) означава као сродан и најближи платисемији: „Ова је појава по типу семантичког варирања део синегдохе, али је за разлику од синегдохе, које је мало у језику (мало је употребе имена дела какве целине за саму целину – *глава породице, непознато лице*) веома раширена у лексичком систему”.

7.3. Полисемија у Речнику малом. У овом речнику не може се говорити о полисемији у ужем смислу јер су речи само наведене, не постоје њихове дефиниције нити примери. Условно, оне су све моносемичне у овом речнику. У том смислу било је тешко одредити на шта се нека лексема односи – да ли су, на пример, глисте нека врста обољења или само врста црва⁹⁹. У једном таквом случају (код лексеме *гуша*) помогао нам је придев. Наиме, у речнику се као контактни синоними наводе придеви *гушави* и *гушаћи*. Ако узмемо за пример придев *гушав* и разложимо га на творбену основу *гуш-* и творбени наставак *-ав* (о ком смо закључили да додаје значење снабдевености одређене особености), можемо говорити о болести *гуша*. Она је добијена метонимијом као механизмом полисемије, јер се као прво значење ове лексеме у РМС наводи **1.** грло, а као секундарно **2.** мед. гушавост *оток штитасте жлезде*; струма.

На основу спроведене анализе, о полисемији можемо закључити следеће. Када је у питању *Српски рјечник*, лексеме можемо поделити на моносемичне и полисемичне. Неупоредиво више је оних лексема које имају само једно значење, што иде у прилог томе да ови називи треба да припадају терминолошком лексичком фонду. Полисемичне лексеме могу означавати болест у свом примарном или секундарном значењу. Остала значења могу

⁹⁹ Као што смо претходно увидели, у Вуковом речнику могли су се творити називи за болести метонимијском формулом животиња као изазивач или преносилац болести → назив болести, те би се по тој аналогiji и овде могло говорити о глистама као о врсти болести.

се односити на људе, биљке, животиње, разне предмете и појаве. Као карактеристика полисемичних лексема издваја се њихово домаће порекло. Своју значењску структуру лексеме које означавају називе за болести шире радијалном полисемијом. Када су у питању механизми полисемије којима настају нова значења, пронашли смо примере који се могу сврстати у лексичку метафору, лексичку метонимију, понављање истог творбеног модела и један случај близак платисемији.

У *Речнику малом* о полисемији не можемо говорити јер одреднице нису дефинисане, те су оне у овом речнику, условно речено, моносемичне. Једини пример који је могао настати метонимијом јесте назив *гуша*, али он није наведен као засебна лексема, већ проналазимо само придеве *гушави* и *гушаћи*.

8. Поглед на савремено стање назива за болести

Циљ овог поглавља јесте да установимо статус лексема ексерпираних из СР и РМ у савременом језику. Определили смо се за РСЈ и РМС из следећих разлога: једнотомни речник српског језика јесте наш најсавременији дескриптивни речник, док је у шестотомном речнику подробније обрађен већи број лексема. Занимало нас је да ли су и како лексеме које означавају називе за болести, а које смо ексерпирани из СР и РМ, обрађене у овим двама речницима, да ли су обележене неким квалификаторима, као и то да ли се и како њихово значење променило.

8.1. Речник српскога језика Матице српске. Већ смо писали о томе како су називи за болести у Вуковом *Рјечнику* и *Речнику малом* углавном застареле речи. Стога не чуди чињеница да је од 209 лексема у укупној грађи (СР) мање од половине (96) обрађено у РСЈ. Од тог броја који је обрађен, више од једне четвртине (25) лексема није сачувало то значење у ком означава назив за болест, што значи да 71 лексема јесте сачувала значење болести. Из *Речника малог* од 33 лексеме у корпус РСЈ није ушло 11 лексема.

8.1.1. Квалификатори у РСЈ. Велики број тих лексема маркиран је у савременом српском језику, те су тако и у речнику обележене квалификатором.

Српски рјечник. Поред највећег броја лексема (39), очекивано, налази се квалификатор мед.¹⁰⁰ То су лексеме попут *црвеног ветра*, *трбобоље*, *сипње*, *свраба*, *пришта*, *поганца*, *падавице*, *мицине*, *куге*, *жутице* итд. На другом месту налази се квалификатор нар.¹⁰¹ (13) – *јаштерица*, *костобоља*, *лишај*, *кокошињац*, *вукоједина*, *врућица*, *чума* итд. Када је у питању порекло ових одредница, тек три су обележене, и то: грч. (*јектика*), итал. (*морија*),¹⁰² тур. (*чума*). Поједине болести обрађене су као изрази у оквиру неке одреднице (*велика болест*, *велики кашаљ*, *црни пришт*).

¹⁰⁰ Квалификатором мед. лексикограф је обележио оне лексеме које се су медицинске или се односе на медицину уопште (РСЈ 2011: 11).

¹⁰¹ Квалификатором нар. означене су оне лексеме које значе „народски; регионално, покрајински” (РСЈ 2011: 11). Обрадом овог квалификатора у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* бавила се Н. Миланов (2013: 121–135).

¹⁰² У *Термиолошком речнику српске средњовековне медицине* (Катић 1987: 87) налазимо одреднице *мор* – масовно умирање, *epidemia*, *magna mortalitas*; под овим изразом подразумевају се велики помори изазвани

Речник мали. Обрађене лексеме из РМ у овом речнику обележене су само једним квалификатором и то је мед. (5). Такве су лексеме: *кијавица, гуша, богиње, свраб, сврбеж*. Од лексема које су из РМ ушле у корпус овог једнотомног речника, ниједна није обележена квалификатором који говори о њеном пореклу, стога закључујемо да су у питању све лексеме домаћег порекла.

8.1.2. Развој значења лексема које означавају болести од СР и РМ до РСЈ. Како Р. Драгићевић примећује, лексеме могу имати различиту судбину у вези са вишезначношћу. У неким случајевима, лексема ће добијати нова значења, богатиће се њена полисемантичка структура. Супротно томе, лексема може губити нека своја значења, те ће њена полисемантичка структура бити сиромашнија. Као трећи случај јавља се цепање значењске структуре, што временом доводи до хомонимије (Драгићевић 2010: 130).

Српски рјечник. Ако узмемо као критеријум за поделу лексике то да ли је лексема из СР обрађена у РСЈ, ту имамо два случаја – оне које јесу и оне које нису обрађене. Међутим, у оквиру ових група, можемо направити и мање подгрупе. **1)** У први случај спадају лексеме које уопште нису обрађене у РСЈ. То могу бити оне одреднице које је Вук у свом *Рјечнику* територијално маркирао, па се оне нису нашле у грађи једнотомног речника (*нијехња, пљуске, сраб, вашац, вријед, јарич, зле длаке, ницина* итд.). Са друге стране, у РСЈ нису се нашле ни поједине речи које нису маркиране територијално (*мрасе, непоменик, непоменуше, пљускавице, огњуштина, оспина, рђава, санције* итд.). Њих је Вук, не обележавајући их територијално, сврстао у шире распрострањену лексику. Речи из ове групе су углавном оне које су биле „најрањивије”, а под тиме мислимо да су то биле моносемичне речи, те је сасвим логично да је прво баш њихов статус пољуљан у лексици савременог српског језика. Такође, оне су означавале болести које се у савременој медицини, због нових знања и напретка технологије, могу лакше лечити и чија се смртност драстично смањила појавом вакцина и антибиотика. **2)** Други случај чине речи које су обрађене у РСЈ. Оне се могу поделити у неколико поткатогија. Када погледамо промене у значењу, видимо да се ни све оне не рангирају исто у савременом српском језику. Ту сврставамо архаичне синониме. Такви су примери *биона, бијела* (катаракта), *вучац, уцац* (гангрена), *вранц, врењак, френка,*

епидемијама и *мора* – зао дух (*spiritus malevolus*) који изазива епидемију, куге, глад, поплаве, и друге несреће које обухватају шира пространства (село, град, област).

френга (сифилис), *падавица*, *врас*, *дјетиње* (епилепсија), *задуха*, *сипња*, *сичија*, *чичија* (астма), *канков* (гонореја) и сл. Наиме, оне имају синониме који су савременији, те су и чвршће укореењени у свести говорника савременог српског језика. Због тога се може рећи да ће и оне ускоро бити заборављене. Синоними који ће опстати уместо њих јесу они који су у медицинском, па и обичном, свету познатији и фреквентнији. Један од разлога за то јесте њихово интернационално порекло – грчко или латинско. Ово потврђује и Вукићевић (1995: 267): „Међутим, народна лексика је брзо нестајала пред експанзијом терминолошке и професионалне медицинске лексике.” У данашњем свету постоји потреба да термини буду интернационални како би се постигла боља комуникација међу стручњацима из појединих области широм света, те је и нестанак народних термина сасвим разумљив. То се постиже све већом употребом термина латинског порекла. Као једну од основних карактеристика идеалног термина, Шипка (1998: 151) наводи интернационалност – особину да је термин интернационално препознатљив.

Лексеме које су обрађене у РСЈ поделили смо на оне које и даље имају значење „назива за болести” и које је лексикограф обрадио у склопу дате одреднице, и на оне које јесу обрађене у једнотомном речнику, али које су изгубиле то значење. Тако у прву групу спадају следеће лексеме: *бадље*, *бијела*, *биона*, *јаштерица*, *јектика*, *кијавица*, *костобоља*, *мицина*, *назоб*, *нахлада*, *оспе*, *падавица*, *рикавац*, *сипња*, *тишња*, *трбобоља*, *тресавица*, *чума*, *хрипавац* итд. Овакве лексеме задржале су стабилну полисемантичку структуру у савременом српском језику у оном смислу да се њихово означавање болести и даље бележи на истоветан начин као код Вука. Велики број таквих лексема је моносемичан. Примећујемо, такође, да су то лексеме које означавају само болест и које бисмо пре сврстали у терминолошке јединице него следећу поткатегорију. Њу чине лексеме које јесу обрађене у РСЈ, али не у оном значењу које је Вук забележио у свом речнику. Одреднице попут *бодеж*, *буба*, *вашица*, *гора*, *горица*, *огањ*, *пламеник*, *пољак*, *пољачина*, *трупац*, *трутови*, *црнац*, *цвијет* и сл. нису сачувале значење болести. Сматрамо да је то из разлога јер се већ на први поглед види да су то речи које припадају општем лексичком фонду и које имају много више значења од претходно наведене групе лексема. На пример, одредницу *буба* Вук дефинише овако: буба, f. 1) das Ungeziefer, bestiolae molestae. 2) der Krebs (Krankheit) cancer, carcinoma, cf. живина. 3) (у Рисну) vide ојађелица. Примарно значење односи се на врсту инсекта, док су друга два врсте болести. У РСЈ примарно значење исте одреднице је „општи назив за

инсекте тврдокрилце и неке друге врсте инсеката” и сва остала значења изведена су из овог – 2. фигуративно, обично у изразу са придевом лења, буба представља нерадника; човека без моралних вредности; 3. фигуративно, обично с допуном „у глави” означава сулуду мисао; 4. назив за аутомобиле марке фолксваген. Закључујемо, дакле, да је примарно значење ове лексеме истовремено и доминантно. Слично овоме, лексема *пољак* данас се првенствено односи на пољара, то јест човека који чува поља, а затим на припадника пољског народа (Пољак). *Гора* је у свести говорника савременог српског језика планина, брдо, док се значење епилепсије потпуно изгубило; *црнац* је човек црне расе, а не врста тумора; *трут* је мужјак пчеле или лењ човек, а не врста пришта итд.

Речник мали. О развоју значења лексема у РМ не можемо говорити као што је то био случај за СР. Разлог за то јесте једноставан – у овом речнику (РМ) одреднице нису дефинисане. Са друге стране, можемо класификовати ове лексеме по томе да ли се обрађују у РСЈ или не. У корпус једнотомног речника савременог српског језика нису ушли следећи називи: *заушеније, бедро-чреслобоља, кукобоља, леђобоља, врућа болест, гортанаја болезн, санције, срдобоља, сухаја болезн, тешкосердије, зубна болест*. Сви ови називи су застарели и највећи број њих јесте славеносрпског порекла. Славенизми су данас или замењени лексемама домаћег порекла (*заушеније* – *заушке*, *гортанаја болезн* – *грлобоља, сухаја болезн* – *сушица*) или интернационализмима (*тешкосердије* – *меланхолија, сухаја болезн* – *туберкулоза*). Један од разлога јесте тај што су се поједини творбени форманти изгубили (-*ије, -аја*), па се варијанта ових лексема може пронаћи у РСЈ уколико је суфикс заступљен и данас (*заушеније* су замениле *заушке*). Уместо израза *врућа болест* и *зубна болест*, данас су у употреби економичнија решења *врућа* и *зубобоља*. Лексема *жутеница* обрађена је у склопу РСЈ, али је изгубила значење болести.

8.2. Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске. У Речнику српскохрватскога књижевног језика Матице српске обрађен је велики број лексема које означавају болести које је и Вук забележио у свом *Рјечнику*. Свега шеснаест лексема није ушло у грађу РМС, док је сличан број (13) обрађен, али не у значењу које је важно за потребе овог рада. Из РМ у шестотомни речник није ушло 9 лексема, што значи да су 24 лексеме обрађене у њему.

8.2.1. Квалификатори у РМС.

Српски рјечник. Самим тим, већи је и број квалификатора којима се маркирају поједине речи. Тако је највећи број лексема означен квалификатором мед. (76), на другом месту је квалификатор покр. (49), а на трећем квалификатор нар. (20). Будући да је велики број лексема маркиран као покрајински, то показује да је овај тип лексеме заиста територијално маркиран као код Вука и да не припада општем лексичком фонду. Из тога се може извући закључак да је у питању лексика која је архаична и која не спада у активан фонд говорника савременог српског језика.¹⁰³ Д. Вујовић (2018: 369), пишући о квалификаторима који стоје уз називе за болести у РМС, примећује да сложенице попут *грудобоља, вратобоља, мозгобоља, бледобоља, зглобобоља* поред себе имају квалификатор „јер све оне означавају одређене, конкретне болести што их сврстава у медицинску терминологију”. Са друге стране, лексеме попут *главобоља, костобоља, душобоља, зубобоља* немају квалификатор јер означавају бол у одређеном делу тела, а не неку конкретну болест. Како ауторка истиче (ibid), у РМС постоји одређена недоследност када су у питању стилски квалификатори. Велики број ексцерпираних лексема није обележен квалификатором мед. иако је јасно да се ради о медицинским појмовима. Тако, на пример, лексеме *пијехња, сичија, френга, јектика* итд. уопште нису означене као медицински термини. Оваква недоследност у квалификовању може се спровести на истом нивоу једне лексеме и њених синонима, па тако ни *рђава, тижика, сичија, јектика* у значењу „туберкулоза” нису означене квалификатором мед. Са друге стране, синоними једне исте лексеме не квалификују се на исти начин. Са значењем „астме” јављају се одреднице *задуха, сипња и пијехња*, и док су прве две означене квалификатором мед., трећа није. Слична ствар дешава се и са квалификатором нар. Иако је *гора* (епилепсија) означена као мед. нар. покр., њен деминутив са истим значењем *горица* означен је управо само као деминутив те лексеме. *Падавица* је означена само квалификатором мед.

Постоје и случајеви у којима лексема истовремено припада и општем и термилошком лексичком фонду. То се у лексикографском смислу разрешава тако што се испред једног значења не наводи никакав квалификатор, док је друго значење обележено као

¹⁰³ Питање је да ли је уопште и део пасивног лексичког фонда, према би било потребно спровести још једно истраживање којим би се ова хипотеза потврдила.

терминолошко. О овоме пише и Вујовић (2018: 370), наводећи као пример лексему *трбобоља*. Она је примарно дефинисана као „обољење трбуха, болови у трбуху”, док је секундарно, у значењу „пролив *colica*” одређено квалификатором мед. На сличан начин су обрађене и *богиње*, које су у терминолошком смислу „врста заразних болести са црвенкастим гнојним бубуљицама на кожи”, док су у значењу „ожиљци, трагови од прележаних богиња” ближе општем лексичком фонду; *вукоједина* је у свом примарном значењу „месо од марвинчета које је вук заклао” ближа општем лексичком фонду, док се секундарно значење „врста ране” ближе терминолошком; *жутица* као „обољење јетре при коме кожа и беоњаче, бјелочнице добију жуту боју” спада у термине, док је у скоро свим осталим значењима („болест воћака”, „врста жуте јабуке, крушке” „жута земља” итд.) ближа општем фонду.

Када је у питању порекло лексема, ту проналазимо следеће квалификаторе: перс. (2), рум. (1), грч. (2), тал. (4), нем. (1), ар. (1), тур. (5).

Од осталих квалификатора, проналазимо и заст. (2), еуф. (1), фиг. (1), аугм., дем.

Речник мали. Лексеме из РМ које су се нашле у грађи РМС обележене су само квалификатором мед. (6). То су следећи називи: *гуша*, *богиње*, *кукобоља*, *срдобоља*, *шуга*, *свраб*.

8.2.2. Развој значења лексема које означавају болести од СР и РМ до РМС.

Српски рјечник. С обзиром на то да је у РМС пописано и описано скоро 150.000 одредница, сасвим је очекивано и то да се у корпусу за овај речник нашао велики број лексема које је Вук обрадио у свом *Рјечнику*. **1)** Од укупног броја одредница (209), незнатан број (21) одредница није уопште пописан у РМС. То су следећи називи за болести: *бобова куга*, *велика боља*, *врлесина*, *дебела*, *детиња болест*¹⁰⁴, *женско вријеме*, *јарич*, *канков*, *котлоноше*, *придори*, *рипавац*, *роја*, *ројчина*, *ропња*, *ропотиња*, *сера*, *суха болест*, *уљезина*, *чичија*, *уњкавица*, *шкрипавац*. У питању је лексика коју је Вук територијално маркирао, те је сасвим логично да се такве речи нису очувале у српском језику. Такође, поједини примери нису лексеме у правом смислу те речи, већ су у питању синтагме. **2)** У оквиру лексема које

¹⁰⁴ У РМС нисмо пронашли назив *детиња болест*, као ни ниједну његову ијекавску или икавску варијанту.

се јесу нашле у грађи за РМС, можемо посматрати различити развој полисемантичке структуре ових речи. Подгрупу А чине речи чија је полисемантичка структура остала стабилна и које су на истоветан начин обрађене и у СР и у РМС – *бадље, балабан, бијела, биона, брнка, вучац, гута, жутица, задуха, звјеринац, кијавица, куга* итд. Подгрупу Б чине лексеме које су забележене у РМС, али не у значењу болести. Њихова полисемантичка структура се променила тако што је једно значење постало доминантно, док је оно које је означавало назив болести постало потпуно архаично или се уопште више не користи, те га лексикограф није ни забележио. Такве су лексеме попут *бодеш, материца, капља, мјесечина, огањ, пољак, сера, сјекавац, тјемењача, уњкавица* и сл. Да бисмо погледали како је изгледао ток промене у полисемантичкој структури, узмимо, на пример, лексему *пољак*. У СР ова одредница дефинисана је овако: **пољак** m 1) Feldwächter, custos agrorum vide пољар. 2) eine Art Krankheit, morbi genus [der Scharbok, scorbutus] cf. пољачина. 3) [**Пољак**] der Pole, Polonus. И у РМС ова одредница има три значења: примарно и терцијарно су остала иста, док је секундарно промењено. Значење болести се изгубило и сада је секундарно значење ове одреднице „војник пољске батерије, тобџија”. Подгрупу В чине оне речи које су задржала стара значења, али се њихова полисемантичка структура додатно обогатила и добила су нова значења. Тако су, на пример, у СР и у РМС *богиње, красте, остице* примарно обрађене као називи болести, док су у РМС као секундарно значење уведени и „*ожилџци, трагови од прележаних богиња*”. Посредством метонимије као једног од средстава за богаћење значења добијено је ново значење.

Речник мали. Називи за болести из РМ које РМС не бележи су: *бедро-чреслобоља, леђобоља, врућа болест, гортанаја болест, сухаја болест, жутиеница, тешкосердије, зубна болест*. Поједине речи прешле су у архаизме, претежно због свог славеносрпског порекла. Црквенословенски суфикс *-ије* замењен је народним суфиксом, русизми су замењени лексемама домаћег порекла, а синтагме су претворене у једночлане изразе.

На основу изнете анализе, можемо донети одређене закључке. Што се тиче *Речника српскога језика*, у њему је обрађено 96 лексема из СР и 22 лексеме из РМ. Лексеме из СР које нису обрађене углавном су територијално маркиране или моносемичне. Међу обрађеним лексемама проналазимо велики број архаичних одредница које су данас замењене интернационализмима. Њих смо поделили у две групе. Прву групу чине оне

лексема које су задржале значење болести и које су обрађене на идентичан начин као код Вука. Такве лексема су претежно моносемичне, њихов статус је стабилан у савременом српском језику и оне припадају више термилошког него општем лексичком фонду. Оне лексема које су изгубиле значење болести јесу оне које су и код Вука обрађене као полисемичне и оне су ближе општем лексичком фонду. Лексема ексерпирани из СР у РСЈ обележене су на следећи начин – највећи број одредница маркиран је квалификатором мед. (39) и нар. (13), што показује да су ове лексема и даље на граници општег и термилошког система, док тек три лексема имају обележено порекло и крај њих стоје квалификатори грч., итал. и тур. Поједине лексема обрађене су у склопу израза. Лексема из РМ обележене су само једним квалификатором и то је мед. (5). Ове одреднице у РМ нису дефинисане, те се о развоју њиховог значења не може говорити. Оне су условно моносемичне. Са друге стране, и оне се могу поделити у две групе: обрађене и необрађене у РСЈ. У корпус савременог речника нису ушле лексема славеносрпског порекла, али су добиле своје домаће или интернационалне еквиваленте.

Када је у питању *Речник српскохрватскога књижевног језика*, у њему је обрађен већи број лексема него у РСЈ. Необрађене лексема (21) из СР у шестотомном речнику јесу оне које су територијално маркиране код Вука, као и вишечлани изрази. Све остале лексема су обрађене и оне се могу поделити у три групе: а) оне које су идентично обрађене као код Вука и чија је полисемантичка структура остала стабилна, б) оне које су изгубиле значење болести и то су углавном полисемичне лексема, в) оне које су добиле нова значења, углавном посредством метонимије. У овом речнику велики број лексема јесте стилски маркиран и то следећим квалификаторима: мед. (76), покр. (49), нар. (20). Међутим, у самом речнику постоји велика недоследност када је маркирање одредница у питању. Од квалификатора којима се означава порекло одредница пронашли смо лексема из персијског, румунског, грчког, италијанског, немачког, арапског и турског језика. Из корпуса РМ у РМС није ушло свега 9 лексема, и то оне које су славеносрпског порекла. Од оних лексема које су обрађене свега 6 је маркирано квалификатором мед.

9. Лечење болести у (лингвокултуролошки приступ)

9.1. О народним лекарима – ко све може лечити? *Српски рјечник*.

Вукови речнички чланци у којима се често преносе митови, легенде, приповедања, обичаји и сл. представљају праву лингвокултуролошку ризницу. Осим о самим болестима, из оваквих прича можемо научити много ствари о самом лечењу, лекарима, болеснима, здравима, али и о односу простог народног света према овим стварима. Тако из ових чланака можемо читати о томе како лекари лече болеснике, али осим њих, лекарску улогу могу имати бабе, калуђери и попови.

Ђорђевић лексему *лекар*¹⁰⁵ користи двојачко – да означи „дипломисаног” лекара ког плаћа држава, и народног лекара, који није школован, али има искуства са одређеним болестима – „У српском приморју и Црној гори само онда зову правога „ећима¹⁰⁶” или „медига¹⁰⁷” кад се ко рани из пушке или ножем, све друге болести лече бабе” (Ђорђевић 1872: 8). Један од разлога за то јесте управо скупоћа лечења и самих лекова, које, наравно, многи нису могли приуштити у то време. Народни лекари били су осетно јефтинији од учених лекара. У народу се усталило мишљење да народни лекари раде „за севап”, али су им болесници пак увек даровали поклоне. Аутор, даље, наводи и да је наш народ зазирао од хирургије и због тога се чешће обраћао обичном човеку него школованом лекару. Такође, Ђорђевић бележи да се у приморју често може чути изрека да човек који са тридесет година не зна себе излечити, тај није достојан ни да живи (*ibid*).

„Народна је медицина са својим основним начелима и својим искуством – свачије имање, и оно прелази усменим предањем с једног поколења на друго” (Ђорђевић 1872: 13). Тако долазимо до тога да се болесници обраћају и свештеницима, како православним, тако и католичким.¹⁰⁸ Срби су најпре били пагански народ, а затим су прешли у хришћанство.

¹⁰⁵ Р. Катић наводи да се први лекар са српским именом (*Pervoslavus medicus*) спомиње 1298. године и под тим називом се подразумева само лекар који за лечење не користи враџбине. Школовани лекари код Срба помињу се од 1326. године и сви су, осим двојице, били Италијани (Катић 1987: 41).

¹⁰⁶ Према Скоку (ЕР 1971: 663) *хећим* је балкански турцизам арапског порекла и означава лекара.

¹⁰⁷ Лексема *медиг* такође означава лекара и потиче од лат. *medicus* (ЕР 1971: 397).

¹⁰⁸ Р. Катић о врачевима бележи овако: „У V глави *Номоканона* набрајају се све врсте гатара и гатања о исходу болести и она воде порекло из римске религије. Тако се у њој спомињу гатари који проричу о исходу болести по сновима; из књига (*sortilegus*), лету птица (*augur*); по дробу закланих животиња (*hagusrex*) итд. У ствари, то су били називи свештеника римске религије категорисани по врстама магијских радњи који су они обављали. И код Старих Словена постојале су сличне магијске радње и њих су исто обављали одређени свештеници, али

Ипак, велики број многобожачких обичаја задржао се у њиховом веровању. Хришћанска црква покушавала је то да спречи тако што је укоренила веровање да све болести долазе од бога, као казна за јеретички живот, и да је најбољи начин да се оне излече тај да се човек поново споји са Богом – кајући се за своје грехе (Ђорђевић 1872: 16). Под одредницом *побратим* у Вуковом *Рјечнику* читамо следеће – кад се жена или девојка разболи, она изабере неког момка и оде са њим у манастир или какву цркву, крст јој се веже на главу и поп или калуђер јој очита молитву. Уколико она оздрави, онда ће она тог момка звати побратимом и он њу сестром.¹⁰⁹ Док су попови и калуђери били задужени за читање молитви, свештенице су, са друге стране, имале прилике да посматрају различите болести, превијају ране, беру лековите траве и праве разне мелеме од њих. Њихова улога у лечењу болести умногоме се одвојила од првенственог свештеничког позива, па су се оне почеле бавити искључиво тиме и тако су прозване видарицама.

Народни лекари углавном су биле жене. Ђорђевић (1872: 14) наводи да је тако јер, из историје медицине знамо да је свуда наука поникла код цркава, а у старо паганско доба жене су биле махом првосвештенице и пророчице. Болест се тада сматрала бојжом казном, те се прва помоћ тражила управо код божјих слуга. Попови и калуђери позивани су да читају молитве и на тај начин лече оболеле. Вук под одредницом *молитва* овако пише у свом *Рјечнику*: „Код Срба кад се који разболи, слабо траже љекара него попа или калуђера да му чати молитву малу или велику: мала се молитва чати од главе, од грознице и од другијех којекаквијех малијех болести; а велика кад човјек није при себи, него бунца и плаши се.” У Боки постоји и посебна врста молитве која се чита болесницима – врачевска молитва (СР). О врачевској молитви или молитви светим лекарима (врачевима) пише и Р. Катић (1987: 86): „То је молитва у којој се свештеник обраћао светим лекарима (најчешће св. Пантелејмону, св. Кузману и св. Дамјану) да посредују код Бога за излечење болесника.”¹¹⁰

врсте гатања које се спомињу у *Номоканону* припадале су римској религији и она су дошла до нас преко староседелачког становништва (Катић 1987: 39).

¹⁰⁹ Молитве нису биле бесплатне. У Вуковом делу *Књижевност и грађа за српску историју нашег времена* налазимо да је цена мале молитве двадесет крајцера, док је цена велике један грош (Караџић 1828: 68, 195).

¹¹⁰ Постојале су молитве које је признавала званична црква (канонске), али и непознате (апокрифне), које није признавала. Признање цркве није претерано утицало на њихово коришћење, јер су то била народна веровања па их је зато било тешко сузбити (Катић 1987: 86).

Поред лекова, народни лекари лечили су оболеле и на други начин – бајањем¹¹¹. То је видарицама донело тајанствени и мистични вео који их је окруживао, па их је народ прозвао вештицама. Њима се приписивала велика моћ јер су оне успевале да излече и оно што лекари нису умели. Те врачарице, бајалице, видарице народ је почео да зове једним именом – бабе. Тако у СР читамо под одредницом *струнити се*: „Кад се човијек струни, онда кажу да спадне желудац; за то зову каку бабу, која је у том послу вјешта, те га намести, [...]”. Под одредницом *Стана* налазимо да „[...] бајалице састављају биљеге од девет Стана и седам Марија те дају болесном човјеку да их носи ушивене у што уза се [...]”. Бајалице су често уза се носиле и лековито биље које су давале болеснику, пре или после бајања, у виду мелема или напитка.

9.2. О начинима лечења у *Српском рјечнику*¹¹²

У народној медицини постоје одређена средства лечења. Она се могу категоризовати на следећи начин: народна фитотерапија, анимална медицина, народна хирургија и магијска медицина (Хаф 2002: 448–450).¹¹³ Сличну поделу понудио је и Ђорђевић – он је у прву групу ставио бајање, у другу домаће лекове, а посебну групу чине лекове које народ може купити у апотеци. Домаћи лекови се могу поделити још у две подкатегорије – оне које су биљног порекла и оне које су из „царства” животиња (Ђорђевић 1872: 28–47).

9.2.1. Народна фитотерапија. Под народном фитотерапијом подразумева се коришћење биљних средстава у лечењу неке болести. Од биљака се могу правити разни мелеми, чајеви, раствори и сл. које болесник може користити током лечења. Жене које су болесницима давале траву називале су се траваре.

Вук је неретко у речничким чланцима који се тичу неке болести навео и биљке које се користе у излечењу дате болести. Издвојили смо 18 биљака: *лук, бели лук, срчаник, црноглавац, црни гавез, дафиново зрно, желудара, јасенак, маруља, мразовник, одољен (одумиљен), орашак, отодене, сараџика, стежа, маслчак, гушавица, хајдучка трава*

¹¹¹ Надаље у раду ће бити више речи о самом бајању.

¹¹² У овом делу рада само ћемо споменути понеке начине лечења, јер сматрамо да они могу бити од изузетног значаја за лингвокултуролошки приступ овој теми. Са друге стране, ова тема је врло комплексна и може бити предмет засебног истраживања.

¹¹³ О народној хирургији неће бити речи у овом раду јер нисмо пронашли никакву грађу у СР којом бисмо поткрепили ту причу.

(споршии)¹¹⁴. Поједине траве могу се користити целе, а од неких се узимају одређени делови – корен или лист. Од ових биљака могу се правити различити сокови (нпр. сок од траве русе) и пића (кордијал) која ће болесник узимати, а могу се припремати и мелеми који се стављају на ране.

Велики број ових биљака има лековиту функцију, али су у култури нашег народа много више од тога. Оне имају улогу да штите човека, како од болести, тако и од разних других зала. У њих су уписана бројна веровања и користе се у многим обичајима. Тако, на пример, у *Српском митолошком речнику*¹¹⁵ читамо да бели лук по народном веровању има изузетну заштитну моћ, штити човека од урока и вештица, а служи и као амајлија. Њиме се мажу деца да их не би појеле вештице, шије се на мараму којом се дете покрива после првог дојења и приликом крштења, трудна жена га носи у недрима заштите ради и сл.¹¹⁶ На Беле покладе мајке дају деци да поједу „по једно чено бело лука ради одбране од урока и од злих очију” (СМР 1970: 29). Јасенак је биљка слична јасену, па је по њему и добила назив. У Срему кажу да ноћу уочи Спасовдана дођу виле и откину врх јасенку. Вилине посете јасенку проузроковале су народно веровање о његовој чудотворној моћи лечења. Зато се болесници доводе да преноће под овом биљком, након што поред њега ставе колач хлеба, чашу воде и чашу вина (као вечеру вили). Сутрадан ујутру копају под јасенком и шта нађу (црва или бубу) дају болеснику да поједе или попије са водом, као лек који му је оставила вила (СР). Болести се често тумаче као посредство неких демонских бића и натприродних бића, па се оне од њих и тражи само излечење. Одољен такође спада у изразито лековите биљке и од свих трава најбоља је против злих очију. Осим за лечење, служи и као заштита против вештица и других злих сила. О његовој моћи говори и прича о томе како је загоркиња вила, док је брала лековито биље по планини, говорила: „Да зна мајка што ј' је одољен трава, никад не би укопала синка” (СМР 1970: 233).

¹¹⁴ Свакако да у самом *Рјечнику* постоји много већи број биљака. Међутим, ми смо за потребе овог рада издвојили само оне које су директно повезане са лечењем неких болести (оне које су се нашле у дефиницији неке болести или обратно).

¹¹⁵ У даљем тексту СМР.

¹¹⁶ Трудне жене, породиље и новорођенче изложени су злим демонима који их нападају и они се у народу зову бабице. Као заштитно средство користи се најпре бели лук и црвена боја (одатле проистиче везивање црвеног конца око руке новорођенчета). Заштита се може обезбедити и бајањем и другим магијским радњама (СМР 1970: 19–20).

Лековите траве често су се користиле као пропратна терапија уз магију, врачање, бајање. Оне се често повезују и са натприродним бићима (вилама, вештицама, бабицама), што показује тачност народне пословице: „Клин се клином избија” – ако је болест потекла од оваквих бића, онда ће управо она допринети и излечењу те болести.¹¹⁷

О називима болести већ је било речи, али се овде уочава потреба народног човека да многе болести назове управо према биљу којим се лече (нпр. *руса болест* лечи се *травом русом*, *срчаник* у једном значењу означава болест, док је у другом трава којом се ова болест лечи, *сараџика* лечи болест сараџу и сл.). Биљке, као и саме болести, имају народне називе који врло транспарентно описују у ком периоду године расту, како, шта и кога лече – *мразовник* цвате пред мразове, *стежа* трава се користи при сродобољи јер стеже, *желудара* се једе кад спадне желудац, *хајдучком травом* зове се она трава којом се највише лече рањени хајдуци.

9.2.2. Анимална медицина. Анимална медицина представља коришћење супстанци животињског порекла у терапијске сврхе. То могу бити маст, млеко и млечни производи, измет, јаја, вуна, кожа и сл. Као секундарно и територијално маркирано значење лексеме *твор* јавља се: *размућено беланце ставља се на живу рану*. Да би се *звјеринац* излечио, маже се маст од курјака (звијерца). Кожа од беле ласице користила се за лечење *трављаче*. Жиле од црног гавеза кувале су се у млеку и привијале на ране. Честа је употреба свеже закланих и распорених животиња у тешким случајевима. Тако у СР читамо да се *вукоједина* кади измечетом. Разлог за то јесте јер вукоједина настаје тако што трудна жена једе месо од овце или козе коју је вук јео.¹¹⁸ Угинуле животиње приносе се као жртве, а нарочито овце које су сматране благословеним животињама. Под одредницом *метиљ* читамо да Срби приповедају да су Немци ухватили ђавола и питали га шта је лек од метиља, а он им одговорио: „Кад полипшу све овце до једне, онда ону пошљедњу треба обнијети¹¹⁹ око тора, па више ни једна не ће липсати осим ње” (СР). Њихова жртва приносила се на различите празнике, а делови

¹¹⁷ Ђорђевић (1872: 21) је то назвао *similia similibus* лечењем.

¹¹⁸ Под одредницом *измече* читамо да је то „јагње што се извади из овце кад је вук закоље (то жене остављају лијека ради)”.

¹¹⁹ У СМР *обношење* се дефинише као магијска радња којом се придобијају наклоност и љубав, штите се усеве од временских непогода, затим домаћа чељад, кућа, стока и пчеле од урока, набачених чини и болести. Обношењем се могу лечити главобоља, оспе, болови у леђима, дете које не може да проговори. Магијска радња се углавном понавља трипут уз одређену формулу – на пример, када наступи епидемија, онда се трипут обнесе око куће запаљен угарак и говори: „Од огња огњем ограђујем своју кућу!” (1970: 227).

ове животиње користили су се и у народној медицини. Животиње се неретко користе и да се болест пребаци са оболелог на њих – када кога заболи грло, жене му кажу да обзине¹²⁰ трипут комад хлеба говорећи: „*Пса боли грло, а не мене*”, па кад га да псу, онда га прође грло (СР 1852: 428). На сличан начин лечи се и *трупац*, за који се верује да се јавља ако је човек јео нешто што је пре тога јела мачка. Да би се излечио, болесник узме комад врућег хлеба, дотакне трупац, па га нуди мачки говорећи: „*Мачки и трупац и крушац*”, па да мачки да поједе хлеб и потом трупац прође (СР).

9.2.3. Остала лековита средства. У остала лековита средства сврстали смо: *катран*, *нишадор*,¹²¹ *хлеб*, *угаљ*, *витил*, *свилац*, *пепео*, *воду*, *метлу*, *перо*, *со*, *црно вино*, *гвожђе* и *конац*. *Витил* представља савијену тканину која се намаже мелемом и ставља на рану. *Свилцем* се назива ишчупана крпа којом се прекрива рана. Када се живом човеку нешто ушива, постоји веровање да му треба дати шта да стави у уста (лист или конац) из разлога да му се не би памет зашила. Пепео од живог огња се посипао по крастама и од тога су оне пролазиле. Чајкановић (СМР 1970: 313) говори о повезаности чеснице и пепела¹²² и како се та мистична снага пепела са чеснице преноси на људе – „У овим обичајима жар и пепео служе као превентивно средство које чува од болести”. Пепео има значајну улогу у бајању, као и со, хлеб, перо и метла. Предметима попут соли и хлеба приписује се нека магична моћ (СМР 1970: 307). Вино и хлеб свакако имају хришћанску симболику, али се користе и у народној медицини. У СР налазимо да се утучен и сув корен мразовника меша са црним вином и пије против срдоболе. Хлеб служи да се да мачки (исп. *трупац*) или псу (исп. *обзинути*) и на тај начин преноси се болест са човека на животињу. Да би дејство било делотворно, неопходно је одређене радње понављати три пута. Тако се формула за лечење трупаца понавља најпре двапут – *Мачки трупац, мени крушац*, док се трећи пут изговара *Мачки и трупац и крушац*. Како би се грло излечило, неопходно је да се трипут обзине комад хлеба пре него што се да псу. Под одредницом *јасенак* читамо да се колач хлеба и једна чаша воде, а друга вина стављају под болесника као вечера вили. Катран има заштитну улогу од

¹²⁰ У РМС под одредницом *обзинути* читамо: **обзинути**, -нем, сврш. *зинувши захватити устима*.

¹²¹ **Нишадор** м тур. хем. амонијаков хлорид, салмијак. – *Види се да је болесна... Доноси јој нишадор и дува јој цевку у уста да га гута*. Срем.

¹²² „Херцеговини, кад разгрћу упрет под којим се чесница пекла, говоре: 'Како мени било лако разгртати овај упрет, тако и мојим волловима било лако орати и земљу разгртати'. Као што чесница симболично представља усев на њиви, тако овде пепео очевидно представља њиву. [...] Пепелу у којем се чесница пекла такође представља плодотворно деловање” (СМР 1970: 313).

разних демона. Он би својом црном бојом и непријатним мирисом требало да одбија зле силе, па и болести. Катраном и нишадором мазала се кожа од беле ласице која се привијала на оболелог од трављаче (док се рана не отвори), али се на рану стављало и усијало гвожђе (нпр. шипка од пушке).

9.2.4. Магијска медицина. Као изузетан вид народне медицине издвајају се магијски поступци. Магија као вид лечења сеже у најдубљу прошлост људског рода. Павловић (1999: 96) сматра да је наша народна медицина у суштини синтеза магијско-религијских схватања и емпиријског искуства. Болест се објашњава као нешто што долази од натприродних сила и демона, те се њиховим посредством и лечи. У основи магијског лечења налази се веровање да човек својим речима и чинима може мењати природне догађаје, па самим тим и ток болести и заштиту од ње. Један поступак којим се то постиже јесте бајање. У СМР бајање се дефинише као „архаични остатак народне мађијске медицине” (СМР 1970: 23). Посредством магијских предмета и басми лечиле су се одређене болести (падавица, црвени ветар, жутица, богиње, кила, красте, чиреви и сл.), терали су се демони и ветрови који доносе болести, а здрав се штитио од урока. Бајањем се углавном бавила жена – бајалица – јер „је конзервативнија од мушкарца у неговању прастарих верских остатака, па га је и одржала у свим српским крајевима” (СМР 1970: 24).

О бајању сазнајемо и из чланака у Вуковом *Рјечнику*. Бајалица гаси угљевље, тј. живо угљевље баца у неначету воду¹²³ и открива ко је урекао болесника. Ту воду којом је угљевље гашено болесник сркне трипут и умије се њоме. Приликом бајања, користе се различити предмети који имају потпорну, магијску моћ и појачавају сам учинак бајања. То могу бити извити огањ (огањ који се извија од липовог дрвета), метла, перо, со, хлеб, бели лук и сл. Бајалице су неретко тражиле и лични знак особе коју су хтеле да лече и над њим бајале – „[...] бајалице састављају биљега од девет Стана и седам Марија те дају болесном човјеку да их носи ушивене у што уза се. Од Стана јамачно ће бити за то да би болест стала..”.

Велики број лингвокултуролошких информација о самим болестима можемо добити ако погледамо ко је све могао имати улогу лекара. Срби су најпре били пагански народ, али са примањем хришћанства остао им је велики број многобожачких обичаја. Обичан народ

¹²³ Вода неначета је она која није захватана тога дана на извору или је донета неупотребљавана из посуде, па је тако одржала своју магичну моћ (СМР 1970: 84).

зазирао је од школованих лекара јер су били превише скупи и финансијски недоступни многим, те су се углавном обраћали народним лекарима. Њихово знање заснивало се само на искуству. Углавном су то биле жене које су називали разним именима – видарице, бајалице, бабе. Њих је красила тајанственост и магичност, па су у неком тренутку прозване вештицама. Црква је то покушала да искорени тако што је болест прогласила као божју казну за грешан живот и једини начин за излечење био је поновно сједињење човека и Бога. То је донекле и успело с обзиром на то да су се оболели почели јављати и свештеним лицима ради лечења. И православни и католички свештеници читавали су молитве (које нису биле јефтине) и на тај начин лечили. Са друге стране, свештенице су у првом реду биле задужене за превијање рана, прављење мелема, брање лековитих биљака итд.

Када је народна медицина у питању, постоје одређена средства лечења. То је лечење биљем (народна фитотерапија), лечење супстанцама животињског порекла (анимална медицина), народна хирургија и магијска медицина. Од биљака се могу правити разни мелеми, напици, чајеви, а осим лековите, биљке могу имати и заштитничку функцију. Често се користе као пропратна терапија уз магију и повезивање са натприродним бићима. Приликом лечења користиле су се и суптанце животињског порекла, а угинуле животиње приносиле су се као жртве. Магијска медицина остатак је паганске религије и она подразумева да болест долази од натприродних бића, те се њиховим посредством и лечи. У остала лековита средства убрајали смо катран, нишадор, витиљ, хлеб, со, пепео. Сва средства која се користе при лечењу имају не само лековито дејство већ су дубоко повезана са веровањима, обичајима, празницима и културом српског народа.

10. Закључак

Језик одсликава реалност, те се у њему може наћи мноштво информација о култури неког народа и времена у коме се раније живело. Историјски речници представљају драгоцен извор за истраживање јер се у њима налазе веровања, обичаји и обрасци мишљења једног народа. Управо из тог разлога одлучили смо да за предмет овог рада узмемо лексеме које означавају називе за болест у двама историјским речницима српског језика – *Српском рјечнику* и *Речнику малом*. Желели смо да сазнамо који су то називи којима се болести именују и како српски народ доживљава ову појаву крајем 18. и средином 19. века.

Истраживање смо започели класификацијом лексема које означавају болести према лексичко-семантичком критеријуму. Број ексцерпираних лексема условио је и број тематских група, те се у *Српском рјечнику* налази више група него у *Речнику малом*, оне су богатије и имају своје мање подгрупе. Речници имају заједничке групе: болести жлезда, менталне болести, болести органа за дисање, болести које се манифестују на доњим екстремитетима, болести пробавног тракта, болести грла, инфективне и паразитске болести. Како је кожа орган који обухвата највећи део нашег тела, тако је и самим тим тематска група која се тиче таквих обољења у *Српском рјечнику* најбројнија.

Најбројнија тематска група у *Речнику малом* јесте она која се односи на инфективне и паразитске болести. Велики број назива једне тематске групе показује нам које су болести тада биле типичне и распрострањене, а њихова појава је уско повезана са лошим хигијенским условима и неадекватним лечењем.

Следећа подела коју смо направили је повезана са самом номинацијом болести. Пошто је у питању народна медицинска терминологија, велики број лексема има транспарентан назив. Ту прозирност омогућавају мотивне речи од којих се лексеме граде. Као најпродуктивнија мотивна база за настанак назива издвојила се она која се тиче симптома или телесне реакције. Разлог за то јесте јер је то био лак и брз начин за неуког човека да именује болест. Продуктивне мотивне базе јесу и оне које су тичу оболелог органа или дела тела, порекла саме болести, проузроковача или последице са којом човек остаје након што болест прође. У обама речницима пронашли смо и оне лексеме које нису

транспарентне и на основу чијег назива није јасно о каквој болести се ради. Њихов број је многоме мањи и најчешће су маркиране као дијалектизми или лексема страног порекла.

Надаље смо се истраживању бавили пореклом лексема које означавају болести и дошли смо до следећих закључака. У *Српском рјечнику* највећи број лексема јесте домаћег порекла, што је сасвим природно ако имамо у виду да је и сам речник настао на основици народног језика. Следећа најбројнија група јесу турцизми. Од лексема страног порекла пронађени су још и називи из италијанског, немачког, латинског, грчког и појединачни примери из румунског и мађарског језика.

И у *Речнику малом* највећи број лексема јесте домаћег порекла. Следећи по бројности јесу славенизми – наслеђена лексика из српскословенског, односно црквенословенског, рускословенског и руског језика. Турског порекла су свега две лексема. Овакве добијене податке објаснили смо у склопу прве фазе стандардизације медицинске терминологије, чија је основна карактеристика посрбљавање латинске и грчке терминологије.

Затим смо испитивали структуру назива којима се именују болести и испоставило се да они могу бити једночлани и вишечлани. Оба речника имају више једночланих лексема, док су вишечлани називи најчешће именичке синтагме које се састоје из придева и именице. Називе смо затим класификовали према начину творења и то на оне који су настали суфиксацијом (деривати у ужем смислу), затим оне настале конверзијом, композицијом и комбинованом творбом.

Како највећи број лексема у српском језику настаје суфиксацијом, онда је сасвим природно да је највећи број лексема у нашем корпусу настао на овај начин. Као најпродуктивнији издвојио се суфикс *-ица* и његове сложене варијанте. Лексема настале композицијом творене су по моделу део тела + именица *боља*, док лексема настале конверзијом и комбинованом творбом нису тако бројне. Према граматичкој врсти мотивне речи, деривате смо поделили на деноминативне, девербативне и деадјективне. Показало се да је највећи број назива постао управо од именица, и то од оних које означавају симптом или локализацију саме болести. Након њих следеће су лексема постале од глагола и они, такође, означавају најчешће симптом или знак болести. Као мотивна лексема назива за болест могао се наћи и придев који указује на физички видљив знак болести.

Након тога, пажњу смо усмерили на проучавање придева и именица којима се номинују, односно описују оболели и на тај начин дошли до важних лингвокултуролошких података. Ради лакше анализе, прикупљене именице и придеве поделили смо у две групе – опште и специфичне. Под општим именицама и придевима подразумевали смо оне који именују и описују болесне особе, али не од неке конкретне болести. Такве лексеме су или неутралне или негативно конотиране и показују нетрпељивост према болесницима. Према њима се испољава изузетно негативан став заједнице – нема нарочитог разумевања за њих и често су изопштени из средине.

Под специфичним именицама и придевима подразумевали смо да особа пати од тачно одређене болести. Водећи се Шипкином поделом, именице смо разврстали на оне које су постале према народном или стручном називу болести, затим према оболелом органу и на оне настале према недостатку који је последица болести. Овакви примери у нашој грађи испоставили су се као изразито негативно конотирани и то најчешће произилази из мотивне лексеме, односно самог назива за болест. Придеви који описују болеснике најчешће указују на неки физички деформитет, затим на потпуно одсуство неког својства или само потврђују особину мотивне именице.

Вуков лексикографски поступак у *Српском рјечнику* помогао нам је да дођемо до још лингвокултуролошких података о самим болестима. Приметили смо да је велики број назива територијално маркиран, и ту предњаче лексеме крај којих стоје да се највише говоре у Црној Гори, Дубровнику и Срему.

Занимало нас је како Вук дефинише називе за болести и испоставило се да се у његовим дефиницијама примећује колебање око тога шта нека болест тачно јесте, како се испољава или лечи. На то указују честа употреба неодређене придевске заменице *некакав* и поредбене речце *као*.

Анализом корпуса закључили смо да придевске речи које стоје уз називе за болести говоре о свим важним аспектима неког обољења – о озбиљности и дужини болести, њеној локализацији, популацији коју најчешће захвата, о томе како болест настаје и како се преноси, какав је њен ток и који су њени симптоми.

Према увиду у грађу из *Српског рјечника*, највећи број дефиниција јесу синонимске или упућивачке дефиниције. Са друге стране, постоје и оне лексеме које уопште нису дефинисане, већ је понуђен само њихов превод.

Примери којима се поткрепљује употреба неке лексеме јесу примери из народа. Под тим подразумевамо стихове из народне поезије, кратке фолклорне форме или изразе који су се тада користили. Управо у тим примерима налази се представа коју српски народ има о болести. С обзиром на то да је тада болест била нешто апстрактно и недовољно јасно, она се своди на оно што је познато и конкретно, а то је човек.

Проучавање синонимије као једног од фундаменталних лексичких односа помогло нам је да називе за болести додатно осветлимо из новог угла. Пошто је у питању народна медицинска терминологија, називи за болести се, према нашој грађи, налазе негде на граници двају система – термилошког и општег. У народу може постојати велики број синонима за једну исту болест, и што је тај број већи, то значи да је болест чешћа и народу добро позната.

Лексема *болест* у *Српском рјечнику* има чак седам синонима и они су експресивно обојени. У њима је садржан субјективни став заједнице према овом појму и то може ићи у два смера – болест се, кроз аугментативе и пејоративе, негативно конотира и представља као нешто страшно или се, у хипокористицима и пејоративима, види став заједнице да се болести треба умилити не би ли их заобишла или била блага. Територијално раслојавање такође утиче на појаву синонима у овом речнику, а они могу бити и различитог порекла (најчешће турског).

У *Речнику малом* проналазимо напоредо дате лексеме, тзв. контактне синониме. Наводи се више варијанти једног истог лексичког садржаја, највероватније због утицаја различите литературе са којом се аутор сусретао. Синоними у овом речнику такође могу бити различитог порекла (најчешће је једна лексема домаћа, а друга славенизам).

Проучавајући полисемију, дошли смо до следећих закључака. У *Речнику малом* одреднице нису дефинисане и, условно речено, све су моносемичне. Метонимијом је могао настати назив болести *гуша*, али она није наведено као засебна лексема, већ проналазимо само придеве *гушави* и *гушаћи*.

У *Српском рјечнику* лексеме могу бити моносемичне и полисемичне. Далеко већи број чине оне лексеме са само једним значењем, што ове називе приближава термилошко лексичком фонду. Полисемичне лексеме могу се односити на болест у свом примарном или секундарном значењу. Изузев болести, у својим осталим значењима оне могу означавати људе, животиње, биљке, разне предмете и појаве. Као особину полисемичних лексема издвојили смо њихово домаће порекло. Према увиду у наш корпус, лексеме своју значењску структуру развијају радијалном полисемијом. За настанак нових значења значајни су следећи механизми полисемије: најпре лексичка метонимија, затим понављање истог творбеног модела, лексичка метафора и један случај близак платисемији.

Да бисмо сазнали какав је статус ексцерпираних лексема у савременом српском језику, следећи корак у нашем истраживању била је компаративна анализа у односу на наше дескриптивне речнике – *Речник српскога језика МС* и *Речник српскохрватскога књижевног језика МС*.

Што се тиче једнотомног речника МС, у њему је обрађено мање од половине ексцерпираних лексема из *Српског рјечника* и две трећине лексема из *Речника малог*. Лексеме које нису обрађене из Вуковог *Рјечника* углавном су територијално маркиране и моносемичне, док оне које јесу ушле у корпус РСЈ данас се сматрају архаичним. Одређене лексеме обрађене су идентично као код Вука, што нам говори да је њихова полисемантичка структура и даље стабилна, али је питање да ли су заиста и даље у активној употреби говорника српског језика. Са друге стране, неке лексеме су изгубиле значење болести и тако се приближиле општем лексичком фонду. Велики број лексема маркиран је квалификаторима мед. и нар. Неке лексеме које су из *Речника малог* ушле у корпус РСЈ обележене су квалификатором мед.

У шестотомном речнику МС обрађен је већи број ексцерпираних лексема из оба речника. Територијално маркирана лексика из Вуковог *Рјечника*, као и поједини вишечлани називи нису се нашли ни у овом речнику. И у њему можемо пратити развој полисемантичке структуре назива болести и ту постоје три случаја: оне које су обрађене идентично као код Вука, оне које су изгубиле значење болести и оне које су добиле нова значења. Велики број лексема је обележен квалификаторима, али постоји велика недоследност када је у питању

маркирање одредница. У корпус овог речника из *Речника малог* нису ушли само они називи који су славеносрпског порекла.

У оквиру лингвокултуролошке анализе, говорили смо о томе ко све може бити задужен за лечење и за којим средствима су посезали средином 19. века. На тај начин осветлили смо појам болести из новог угла. Црква је болест приказивала као божју казну због грешног живота, те су, осим школованих лекара, за лечење могла бити задужена и свештена лица. Са друге стране, наслеђена паганска уверења и обичаји болест су објашњавала као нешто што долази од натприродних сила, па су се људи, ради лечења, обраћали народним лекарима – бабама, видарицама, бајалицама.

Приликом лечења, могла су се користити биљна (народна фитотерапија) и животињска (анимална медицина), али и разна друга средства. Све се ово могло користити као пропратна терапија уз магију и бајање. Њихова улога била је и заштитничка. Сва ова средства имају много више од лековитог дејства – она су уткана у срж веровања, обичаја, празника и културе српског народа.

На самом крају, закључујемо да се на основу лексема које означавају болести, али и друге медицинске терминологије, може донети прегршт културно богатих информација о српском језику и српском народу. У називе за болести унесен је субјективни став једне културолошке заједнице према овом појму. Називи најчешће настају на основу симптоматологије или локализације болести.

11. Извори

- EP 1971:** *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Клајн и Шипка 2006:** Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- МКБ-10 2010:** *Међународна статистичка класификација болести и сродних здравствених проблема*, (ur. Dragan Plić), deseta revizija, knjiga 1, Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut”.
- МЛ⁵1981:** *Medicinski leksikon*, peto, preštampano izdanje, Beograd – Zagreb: Medicinska knjiga.
- НСП 1836:** *Народне српске пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи*, На Цетињу: У Народној Штампарији.
- PM 1793:** „Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточных Языковъ Привилег. Типографій.
- PMС²1990:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСЈ²2011:** *Речник српског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.
- СMP 1970:** *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит.
- СНП 1891:** *Српске народне пјесме, скупио их и на свјет издао Вук Стефановић Караџић*, књига прва, у којој су различне женске пјесме, државно издање, Биоград, Штампарија Краљевине Србије, 593–596.
- СНП 1974:** *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића*, САНУ, Одељење језика и књижевности. Пјесме јуначке средњијех времена, књига трића, Београд.
- CP 1852:** *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, скупио га и на свијет изнео Вук Стефановић Караџић, Беч.
- Шкаљић 1966:** Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

12. Литература

- Батут 1887:** Милан Јовановић Батут, *Грађа за медицинску терминологију*, Нови Сад: Српска штампарија Дра Светозара Милетића.
- Бјелаковић 2017:** Исидора Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку : (математичка географија и картографија)*, Нови Сад: Два пера.
- Бошковић 1936:** Радосав Бошковић, „Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници”, *Јужнословенски филолог*, књ. XV, Београд: Штампа државне штампарије Краљевине Југославије, 1–155.
- Вујовић 2018:** Душанка Вујовић, „Лексичко-семантичке особине термина из области народне медицине на примерима из речника српскохрватскога књижевног језика Матице српске”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 47/1, Београд, 365–372.
- Вукићевић 1995:** Dušanka Vukićević, „Medicinski narodni termini”, *Folklor u Vojvodini*, sv. 9, Novi Sad: Udruženje folklorista SAP Vojvodine, 267–273.
- Гортан-Премк 1997:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, творбена и семантичка анализа, Библиотека *Јужнословенског филолога*, нова серија, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2015:** Рајна Драгићевић, „О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника”, *Исходишта 1*, Савез Срба у Румунији: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији, Филолозофски факултет Универзитета у Нишу, Темишвар – Ниш, 113–129.
- Драгићевић 2018:** Рајна Драгићевић, „Вуков Рјечник из новог угла (на примеру корпусне анализе именице *мјесто*)”, у: *Језик, култура, образовање*” (ур. Снежана Маринковић), Ужице: Педагошки факултет, 17–30.

- Ђинђић 2013:** Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском језику (семантичко-деривациона анализа)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ђорђевић 1872:** Владимир Ђорђевић, *Народна медицина у Срба*, Београд: Српска народна задружна штампарија.
- Ивић и Младеновић 1986:** Павле Ивић и Александар Младеновић, *Продирање западноевропске лексике, у: Историја српског народа* (ур. Р. Веселиновић и др.), четврта књига, II том, *Срби у XVIII веку*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ивић 1999:** Milka Ivić, „O nazivima bolesti”, *Lingvistički ogledi, tri*, Beograd: Biblioteka XX vek, 149–159.
- Караџић 1828:** Вук Стефановић Караџић, *Милош Обреновић; или Грађа за Српску Историју нашега времена*, Будим: Штампарија краљевског универзитета Пештанског.
- Катић 1987:** Реља В. Катић, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, посебна издања, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Прилози граматици српскога језика II, Творба речи у савременом српском језику*, Суфиксација и конверзија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Матица српска, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Кнежевић 2009:** Миливоје Кнежевић, *Антологија народних умотворина*, дигитално издање, „Антологија српске књижевности”, Учитељски факултет Универзитета у Београду.
- Марковић 2009:** Наташа Марковић, „Народна медицинска терминологија (творбени аспект)”, у: *Савремена проучавања језика и књижевности* (ур. Милош Ковачевић и др.), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, књ. I, 193–205.
- Миланов 2013:** Наташа Миланов, „О народској лексичи у Речнику САНУ”, *Наш језик*, XLIV, св. 1–2, 121–135.
- Миланов 2017:** Наташа Миланов, *Полисемија српске лексике на корпусу Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 227–234.
- Милановић 2014:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет.
- Михајловић 1972:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, I том (А – Ј). Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић 1974:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, II том (М – Ш). Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Николић 2019:** Весна Николић, „Лексикографски аспект Вукових путовања”, у: *Језици и културе у времену и простору* (ур. Снежана Гудурић, Биљана Радић-Бојанић), VIII/ 1, Нови Сад: Филозофски факултет, Педагошко друштво Војводине, 327–341.
- Новокмет 2020:** Слободан Новокмет, *Називи животиња у српском језику, семантичка и лингвокултуролошка анализа*, Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Павловић 1999:** Мирјана Павловић, „Појам болести у различитим Медицинским системима”, у: *Гласник Етнографског института* (ур. Никола Пантелић), XLVIII, Београд: Етнографски институт Српске академије наука и уметности, 95–107.
- Пецо 1986:** Асим Пецо, „Један детаљ из проблематике: Турцизми у Вуковим рјечницима”, *Књижевни језик*, 15/3–4, Сарајево, 305–309.
- Поломац 2007:** Владимир Поломац, „Структура и постанак назива болести у српској средњовековној медицинској терминологији”, у: *Српски језик у (кон)тексту*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Раденковић 1996:** Љубинко Раденковић, *Народна бајања код Јужних Словена*, Београд: Просвета: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Ђорић 2008:** Божо Ђорић, *Творба именица у српском језику*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

- Ђоровић 1933:** Владимир Ђоровић, *Мостар и његова Српска православна општина*, Београд: Српска православна општина мостарска.
- Ђупић 1981:** Драго Ђупић, „О језику Вукових *Српских народних пословица*”, *Јужнословенски филолог*, XXXVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 125–151.
- Хаф 2002:** Robert M. Huff, „Folk medicine”, *Encyclopedia of Public Health* (Editor in Chief: Lester Breslow), Volume 2: D – K, 448–450.
- Чајкановић, 1994:** Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Шипка Д. 1998:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Шипка М. 1961:** Milan Šipka, „Narodni i stručni nazivi za bolesnike”, *Jezik (časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika)*, 9/4, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 120–126.
- Штасни 2001:** Гордана Штасни, „Историјски аспект стандардизације медицинске терминологије”, *Књижевност и језик*, XLVIII/3–4, Београд, 30–37.